॥ श्रीगुरुराजो विजयते ॥

भूमिका

वर्णाम्नायसुधावृतः पणियुवापत्योक्तसूत्रावली-
कल्लोलप्रचुरः कतप्रसववाक्यावर्तजालान्वितः ।
गोनर्दीयनिगूढवाक्यरचनावेलासमुज्झृम्भितः
शश्वव्याकरणाम्बुधिः कलयतादानन्दचन्द्रोदयम् ॥

०.१ भारतीयसंस्कृतौ व्याकरणशास्त्रस्य स्थानम्

०.१.१ व्याकरणशास्त्रम्

स्थावरजङ्गमात्मिकां सृष्टिं विरचय्य असन्तुष्टमना ब्रह्मदेवो ब्रह्मावलोकधिषणं मनुजं निर्माय परमां मुदमाप्तवान् । अत्र ब्रह्मावलोकधिषणे विशेषणस्य चारितार्थ्यसम्पत्तये काचन भाषाऽपि तेन प्रदत्ता स्यात्, यया मानवेषु ब्रह्मतत्त्वज्ञानार्थं गुरुशिष्यपरम्परा, समाजरचना च स्यात् । सा च भाषा संस्कृता एव भवितुमर्हति, सैव सृष्टिकालतः प्रचलन्ती आस्ते । यथोक्तम् –

[१]अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ॥

अस्याश्च संस्कृतभाषाया वैदिक-लौकिकभेदाभ्यां द्वैविध्यमस्ति । तत्र वैदिकी भाषा अपौरुषेयी परमेश्वरवाणी इत्युच्यते, सा च वेदब्राह्मणारण्यकोपनिषदात्मिका । लौकिकी संस्कृतभाषाऽपि द्विविधा, द्विजातिकृतव्यवहारविषयभूता, तदितरमानवसाधारणव्यवहारविषयमाप्ता चेति । उक्तं च वाल्मीकिरामायणे सुन्दरकाण्डे –

[२]यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥
वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ इति ॥

---

१. ब्र.सू.शा.भा. (१-३-२८) पृ.सं. ३२२

२. वा.रा. ३०सर्गः श्लो.सं. १८

तत्रास्याः संस्कृतभाषायाः स्वरूपज्ञानाय तद्रक्षायै च किमपि शास्त्रं नितरामावश्यकतां बिभर्ति । तदेतत् शास्त्रं व्याकरणशास्त्रसंज्ञया प्रथितम् ।

तत्र व्याकरणशास्त्रमधिकृत्याधिकं वचनात् प्राक् व्याकरणं नाम किम् ? व्याकरणशास्त्रमित्यत्र व्याकरणशब्दः कस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ? इति आदौ विवेचनीयम् ।

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागविषयीक्रियन्ते, असाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्ते साधुशब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या वि आङ्पूर्वात् डुकृञ् करणे इत्यस्मात् धातोः 'करणाधिकरणयोश्च' (३-३-११७) इति सूत्रेण करणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तो निष्पद्यतेऽयं व्याकरणशब्दः । 'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रभाष्योक्तश्रुत्यनुसारेण साधुशब्दज्ञाने प्रयोगे च धर्मः । न हि व्याकरणज्ञानमन्तरेण साधुशब्दान् व्यावहर्तुं शक्नुवन्ति जना इति निश्चप्रचम् । तत्र 'व्याकरणमित्यस्य कः पदार्थः' इत्याशङ्क्य भगवता पतञ्जलिना[१] 'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्' वार्तिकेन समाधानमुक्तम् । एवञ्च शब्दो लक्ष्यम् सूत्रं लक्षणमेतत् समुदितं व्याकरणम् । यद्वा [२]व्याकरणं नाम - अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेण संस्काररूपेण, आ-समन्तात् - वैदिकान् लौकिकांश्च शब्दान् करोति तथाभूतः पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थसमूहः ।

०.१.२ व्याकरणशास्त्रस्य महत्त्वम्

'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, प्रधानं हि षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् - प्रधाने हि कृतो यत्नः फलवान् भवति' इति [३]भगवद्वचनानुसारेण प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थविभागज्ञानपूर्वकं वेदशब्द-तत्तदर्थज्ञानजनकत्वेन उपकार्योपकारकभावसम्बन्धेन व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात् इतराङ्गापेक्षया व्याकरणस्य महत्त्वं प्रतिपादितं भवति । किञ्चेदं च व्याकरणशास्त्रं ज्योतिषामपि ज्योतिः, यतो हि शब्दो ज्योतिः, तस्य प्रकाशनं = अन्वाख्यानं = प्रकृतिप्रत्ययतदर्थप्रतिपादनं व्याकरणमेव करोति । तथा चोक्तं दण्डिना काव्यादर्शे -

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ।। इति ।।

---

१. म.भा.पस्प.पृ.सं. ७९ प्रथमभागः

२. नरहरिशर्मभिः भैरवीव्याख्यासहितस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्य भूमिकायाम् ।

३. म.भा.पृ.सं. २३ प्रथमभागः

शब्दशास्त्रं समधिगम्य स्वाशयं प्रकटयद्भिः भर्तृहरिभिरपि प्रतिपादितम् –

[1]‘‘इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ।। इति ।।

पदमञ्जरीकारा हरदत्तमिश्रा अप्यवोचन् शब्दानुशासनप्रस्तावे –

[2]उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ।।
रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ।। इति ।।

तथा चानुशासनतः श्रेष्ठस्य गुणतो गरिष्ठस्य दुर्मेधसो दविष्ठस्य मुख्यवेदाङ्गत्वेन लब्धप्रतिष्ठस्य शब्दानुशासनापरनामधेयस्य व्याकरणस्य सम्प्रति स्वरूपं श्रीमतां समक्षं समुपस्थाप्यते । शब्दसाधुत्त्वप्रतिपादनपरेषु तेषु तेष्वाकरग्रन्थेषु सम्यक्समीक्षमाणेषु शब्दानुशासनस्य स्वरूपद्वयं समुपलभ्यते - एकं लौकिकशब्दव्युत्पादकं, अपरं परमार्थवस्तुप्रतिपादकम् । ‘पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणमिदम्’ इत्यादिनाद्यं निर्दिष्टम्, ‘इयं सा मोक्षमाणानां’ इत्यादिना चान्त्यम् ।

एतेनेदं वक्तुं शक्यते यज्ञनैः कामं प्रयुज्यमाना पुनः पुनर्व्यवह्रियमाणा काचन वाग् यदा लोकभाषात्वमवाप्नोति, विस्तरञ्चैति, भाषान्तरसम्पर्कात् साङ्कर्यदोषमादधाति, तदा तस्याः स्वरूपनिर्धारणाय सीमानियमनाय च प्रयतमाना विद्वांसः कांश्चन नियमान् निबध्नन्ति । तेषामेव नियमानां व्याकरणपदेन व्यपदेशो भवति । तात्पर्यमिदं यत् शब्दानां निष्पन्नानामेव लघुना यत्नेन ज्ञानं साध्यतेऽनेन व्याकरणेन, न तु नवीनानां शब्दानां निष्पादनं क्रियते ।

०.१.३ व्याकरणशास्त्रस्य विषयः प्रयोजनञ्च

‘प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत् ‘‘अथ शब्दानुशासनं’’ इति’ इति कौस्तुभवचनात् शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वेन लौकिकाः वैदिकाः शब्दाः विषयत्वेन स्वीकृताः । प्रकृतशोधप्रबन्धे सम्पादनाय स्वीकृतायां प्रभायां उक्तकौस्तुभपङ्क्तेः

---

१. वा.प. (१।१६) पृ.सं. ३९

२. का.वृ.प. पृ.सं. १४.

व्याख्यावसरे इत्थमभिप्रायो वर्णितः - 'यद्यपि पाणिनिना 'ब्राह्मणेन निष्कारण' इत्यादिश्रुतेर्वेदाध्ययनवन्नित्यतया प्राप्ते व्याकरणाध्ययने सन्ध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैव उत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसम्भवात् प्रयोजनं नोक्तम् । वार्तिककृता तु 'शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः' इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम् । एवञ्च नास्योपयोगः । तथापि भगवान् विवरणकारत्वात् मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाद्व्यवहितफलेषु स्वर्गापूर्वादिष्वविश्वासात् साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं सूचयन् तादृशशब्दरूपविषयं कथयन् शास्त्रारम्भं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः' इति । अनेन च व्याख्याकदम्बेनेदमवसीयते - लौकिकाः वैदिकाः शब्दाः विषयाः, शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं साक्षात्प्रयोजनम् । रक्षोहागमादीनि तु अवान्तरप्रयोजनानि । कौस्तुभे विषयमित्युपलक्षणं प्रयोजनस्यापि । तज्जिज्ञासुरधिकारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः इति ।

०.१.४. व्याकरणशास्त्रप्रभेदः

अपौरुषेयार्षग्रन्थेषु समुपलब्धप्रमाणानुसारं संस्कृतव्याकरणस्य आदिवक्ता ब्रह्मा आसीत्, तेन समुपदिष्टो बृहस्पतिर्द्वितीयः प्रवक्ता बभूव । तेन बृहस्पतिना प्रशिक्षितः कश्यपमहर्षेरात्मज इन्द्रदेवः प्रकृतिप्रत्ययविभागगर्भस्य व्याकरणस्यादिसंस्कर्ताऽभवत् । उक्तं च –

> [१]''इदंमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं, यथाचार्या ऊचुर्ब्रह्मा
> बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज
> ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्वक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते,
> न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिः'' । इति ।
>
> ''वाग्वै पराच्य व्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो
> वाचं व्याकुर्विति । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्[२] । इति च ।

किञ्चेदमैन्द्रं व्याकरणं सर्वेष्वपि व्याकरणेषु प्राचीनतमं मन्यते । इतराणि तस्मादर्वाक्तनानि मन्यन्ते । उक्तं च मुग्धबोधकृतकविकल्पद्रुमे ग्रन्थे प्रारम्भे एव —

> इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नश्चापिशली शाकटायनः ।
> पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः[३] ।। इति ।।

---

१. ल.शे.पृ.सं. ८

२. तै.सं. ६।४।७

३. सं.व्या.शा.इ.पृ.सं. ७३ ।

इत्थञ्च सर्वाणि संस्कृतव्याकरणानि त्रिधा विभक्तुं शक्यन्ते –

१. केवलानि प्रातिशाख्यादीनि वैदिकव्याकरणानि ।

२. केवलानि लौकिकशब्दपराणि कातन्त्रादीनि ।

३. लौकिक-वैदिकोभयविधशब्दसंस्कारकरणानि आपिशलीय-पाणिनीयानि ।

तत्रापि पाणिनिमुनिमवधिं कृत्वा वैयाकरणानां त्रिधा विभागः कर्तुं शक्यते —

१. पाणिनेः पूर्वभवा भरद्वाजापिशालिप्रभृतयः ।

२. पाणिनेः पश्चाद्भवा वामन-भोजराजादयः ।

पाणिनिमुनेः प्राक्तना अपि वैयाकरणा द्विविधा भवन्ति –

१. पाणिन्यनुल्लिखिता इन्द्र-भरद्वाज-व्याडिप्रभृतयः ।

२. पाणिन्युल्लिखिताः शाकटायन-गार्ग्य-गालव-सेनकप्रभृतयः ।

तत्र पाणिनिनाऽनुत्कीर्तिता वैयाकरणा अधोलिखिता द्रष्टव्याः –

१. **इन्द्र :-** विक्रमपूर्वियेभ्यः ९५०० वर्षेभ्यः प्राक्तन आसीत्[१] । एतत्प्रणीतं व्याकरणं जैनशाकटायनव्याकरणे (१.२.३७) उल्लिखितमस्ति ।

२. **वायुः** - विक्रमपूर्वियेभ्यः ९५०० वर्षेभ्यः पूर्वकालिकः आसीत् । एतद्विरचितं वायुनामकं व्याकरणं कवीन्द्रचार्यस्य ग्रन्थसूच्यामुल्लिखितमस्ति । परन्तु सूचीपत्रनिर्दिष्टवायुव्याकरणस्य प्राचीनतायां विवदन्ति युधिष्ठिरमीमांसकाः ।

३. **भरद्वाजः** – वि०पू० ९३०० वर्षेभ्यः प्राक्कालिकः आसीत् । ऋक्तन्त्रे एतदीयं व्याकरणमुल्लिखितमस्ति ।

४. **भागुरिः** – वि.पू० ४००० वर्षेभ्य पूर्वकालिक आसीत् । अदसीयव्याकरणस्य 'हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् । चतुर्थी बाधिकामाहुश्चूर्णि भागुरिवाग्भटाः' इति **शब्दशक्तिप्रकाशिकायां** चर्चा कृता विद्यते ।

५. **पौष्करसादिः** – वि०पू० ३१०० अब्देभ्यः पूर्वकालिक आसीत् । एतत्प्रणीतस्य

---

१. द्रष्टव्यं संस्कृतव्याकरण शास्त्र का इतिहास - युधिष्ठिरमीमांसकः

व्याकरणस्य महाभाष्ये 'चयो द्वितीया पौष्करसादेरिति वाच्यम्' इति वार्तिके तैत्तिरीये प्रातिशाख्ये, च उपलब्धिः सान्दर्भिकतया वर्तते ।

६. **चारायणः** – असावपि वि० पू० ३१०० वर्षेभ्यः प्राक्तन आसीत् । महाभाष्ये 'वृद्धिर्यस्याचामा' (१-१-७३) इति सूत्रे सान्दर्भिकतया उल्लेखो दृश्यते ।

७. **काशकृत्स्नः** – अयं च शाब्दिकः वि०पू० ३१०० वर्षेभ्यः प्राक्कालिकः । अस्य व्याकरणस्य चोल्लोखः महाभाष्ये उक्तसूत्रे प्रथमाह्निकस्य अन्ते विद्यते ।

८. **वैयाघ्रपद्यः** – अयं वि.पू. ३१०० वर्षेभ्यः पूर्वमासीत् । अस्य दशाध्यायोपेतस्य वैयाघ्रपद्यव्याकरणस्य जयादित्यवामनाभ्यां रचितायां काशिकावृत्त्यां सङ्केतो वर्तते ।

९. **माध्यन्दिनिः** – असौ वि०पू० ३००० वर्षेभ्यः प्राक्कालिकः । अस्य चोल्लेखः 'ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च' (७-१-९३) इति सूत्रे काशिकायां कृतो विद्यते ।

१०. **रौढिः** – अयं च शाब्दिकः वि०पू० ३००० वर्षेभ्यः प्राक्तन आसीत् । काशिकायां 'आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी' (६-२-३६) इति सूत्रेऽस्य व्याकरणस्योट्टङ्कनं दृश्यते ।

११. **शौनकः** – अयं वि०पू० ३००० समाभ्यः पूर्वसामयिक आसीत् । अस्य व्याकरणस्य समुल्लेखः जेज्जटप्रणीतायां चरकसंहितायाष्टीकायां कृतो दृश्यते ।

१२. **गौतमः** – अयं वैयाकरणः वि.पू०. ३००० वर्षेभ्यः पूर्वीकः । अस्य व्याकरणस्य च महाभाष्ये 'आचार्योपसर्जन' (६-२-३६) इति सूत्रे उल्लेखः कृत ।

१३. **व्याडिः** – वि०पू० २९०० वत्सरेभ्यः पूर्वमयमासीत् । अस्य व्याकरणं ऋक्प्रतिशाख्ये निर्दिष्टम् ।

महर्षिपाणिनिना समुल्लिखिता व्याकरणप्रणेतारोऽधोनिर्दिष्टा :—

१. **आपिशलिः** – अयं विक्रमपूर्वीय - ३००० वर्षेभ्यः पूर्वीकः । अस्योल्लेखो महर्षिणा पाणिनिना स्वकीये सूत्रपाठे (६-१-९२) कृतो दृश्यते । अनेन विरचिता ग्रन्थाः - आपिशलिव्याकरणम्, धातुपाठः, गणपाठः, उणादिसूत्रम्, शिक्षा, कोशः, अक्षरतन्त्रं, सामप्रातिशाख्यश्च ।

२. **काश्यपः** – असौ वि०पू० ३००० वर्षेभ्यः पूर्वतनः । अस्य चोल्लेखः 'तृषिमृषिकृषेः

काश्यपस्य' (१-२-२५) इति सूत्रे पाणिनिना कृतः। एतद्विरचितं काश्यपव्याकरणमिति ज्ञायते।

३. **गार्ग्यः** – महर्षिगार्ग्यः वि०पू० ३१०० वर्षपूर्वकालिकः आसीत्। अस्योल्लेखः पाणिनेः सूत्रपाठे (८-३-३०) विद्यते। एतद्विरचितं गार्ग्यव्याकरणमिति श्रूयते।

४. **गालवः** – असौ शाब्दिकः वि०पू० ३१०० संवत्सरपूर्वसामयिक इति इतिहासज्ञाः। अस्योल्लेखः अष्टाध्यायां (६-३-६१) सूत्रे विद्यते।

५. **चाक्रवर्मणः** – अयं वि०पू० ३००० संवत्सेभ्यः प्राक्तनः। अस्योल्लेखः पाणिनीयसूत्रपाठे (६-१-३०) 'ईचाक्रवर्मणस्य' इत्यत्र विद्यते।

६. **भारद्वाजः – अयं** वि०पू० ३००० वर्षपूर्वकालिकः आसीत्। अस्य सङ्कीर्तनं अष्टाध्यायां (४-२-१४५) इति सूत्रे कृतं विद्यते।

७. **शाकटायनः** – अयं शाब्दिकः वि०पू० ३००० वर्षसामयिक आसीत्। अस्य नामसंङ्कीर्तनं पाणिनिना स्वीये सूत्रपाठे 'लङः शाकटायनस्य' इति सूत्रे कृतमस्ति। 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रे महाभाष्ये 'व्याकरणे शकटस्य तोकम्' इत्युल्लिखितम्। एतेन प्रणीता ग्रन्था इमे - १) शाकटायनव्याकरणम्, २) दैवतग्रन्थः, ३) कोशः, ४) ऋक्तन्त्रम्, ५) लघुऋक्तन्त्रम्, ६) सामतन्त्रम्, ७) पञ्चपदी-उणादिसूत्रम्, ८) श्राद्धकल्पः।

८. **शाकल्यः** – असौ वि०पू० ३१०० वर्षेभ्यः पूर्वमासीत्, अस्योल्लेखः 'सम्बद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' (१-१-१६) इति सूत्रे कृतो विद्यते। अस्य नाम्ना शाकल्यव्याकरणं समुपलभ्यते।

९. **सेनकः** – अयं वि०पू० २९५० वर्षेभ्यः प्राक्कालिकः आसीत्। अस्योल्लेखः 'गिरेश्च सेनकस्य' (५-४-११२) इति सूत्रे पाणिनिना कृतो विद्यते।

१०. **स्फोटायनः** – अयं वि०पू० २९५० पूर्वकालिकः। पाणिनिना 'अवङ् स्फोटायनस्य' (६-१-१२३) इति सूत्रेऽस्योल्लेखः कृतः।

एतदतिरिक्ताः [१]सप्तपञ्चाशादाचार्या व्याकरणशास्त्रप्रणेतारो वैदिकव्याकरणेषु प्रातिशाख्येषु च निदिष्टाः सन्ति। इत्थञ्च अशीतिराचार्याः व्याकरणशास्त्रप्रणेतारो पाणिनितः प्राचीनाः श्रूयन्ते।

---

१. द्र.सं.व्या.शा.इ।

पाणिनितोऽर्वाचीनाः पञ्चदश आचार्याः व्याकरणशास्त्रप्रणेतारो जाताः । तेषां नामानि ग्रन्थनामानि प्रस्तूयन्ते -

	ग्रन्थनाम	आचार्यनाम	कालः
१.	कातन्त्रव्याकरणम्	श्रीयशोवर्मा	२००० वि०पू०
२.	चान्द्रं व्याकरणम्	चन्द्रगोमी	१००० वि०पू०
३.	क्षपणकं व्याकरणम्	क्षपणकः	वि.प्रथमशताब्दी
४.	जैनेन्द्रं व्याकरणम्	देवनन्दी	५०० वि०पू०
५.	विश्रान्तिविद्याधरंव्याकरणम्	वामनः	३५० वा. ६०० पूर्व
६.	जैनशाकटायनं व्याकरणम्	पाल्यकीर्तिः	८७१-९२४
७.	शाकटायनं व्याकरणम्	शिवस्वामी	१९४-९४०
८.	सरस्वतीकण्ठाभरणं व्याकरणम्	भोजदेवः	१०७५-१११०
९.	बुद्धिसागरव्याकरणम्	बुद्धिसागरः	१०८० वि०
१०.	हैमं व्याकरणम्	हैमचन्द्रः	११४५-१२२९
११.	दीपकं व्याकरणम्	भद्रेश्वरसूरिः	१२०० वि०पू०
१२.	सारस्वतं व्याकरणम्	अनुभूतिस्वरूपः	१२५०
१३.	मुग्धबोधं व्याकरणम्	बोपदेवः	१२८७-१३५०
१४.	कौमारं व्याकरणम्	क्रमदीश्वरः	१३०० वि०पू०
१५.	सुपद्मं व्याकरणम्	पद्मनाभदत्तः	१४००

०.१.५. [१]पाणिनीयं व्याकरणम्

एवं सत्स्वपि बहुषु व्याकरणेषु सर्वैरपि अद्यत्वे पाणिन्युपज्ञमेव व्याकरणं समाश्रीयते,

---

१. पणनं पणः । पण व्यवहारे स्तुतौ च इत्यस्मात् 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः । सोऽस्यास्तीति पणी, 'अत इनिठनौ' इति सूत्रेण इनिप्रत्ययः । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण्प्रत्ययः । अत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति । 'गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च' इति सूत्रेण अण्प्रत्यये परे प्रकृतिभावविधानात् । ततोऽनन्तरापत्ये पणिनो युवापत्त्ये वा 'अत इञ्' इत्यनेन इञ्प्रत्यये सति अकारलोपे च पाणिनिशब्दो निष्पद्यते । पुनश्च पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये सति ईयादेशः । 'इञश्च' इति अण् तु न शङ्क्यम्, गोत्रे य इञ् तदन्तादिति उक्तत्वात् ।

तदध्ययनमध्यापनं च लोके प्रसृतं चकास्ति । तत्र किं कारणमिति ? प्रश्नः सञ्जागर्ति । अत्रेत्थमुपदिशन्ति प्राज्ञाः[1] – 'सत्सु बहुषु व्याकरणेषु पाणिनीयमेव मूर्धावतंसतया विराजते । पाणिनिः महेश्वरं सन्तोष्य तदनुग्रहेण चतुर्दशसूत्रीमुपलभ्य लौकिकवैदिकवाङ्मययोः अष्टाध्यायीति नाम्ना व्याकरणं रचयामास । माहेश्वरसूत्रमूलकत्वेन पाणिनीयस्यैव वेदाङ्गत्वमिति' । किञ्चान्येषां व्याकरणानां केषाञ्चिल्लोकमात्रविषयत्वं, केषाञ्चिद्वैदिकैकदेशमात्रविषयत्वमेवेति न तानि पाणिनीयवल्लोकवेदसाधारण्येनोपकारकाणि । ध्वनितं चेदं 'लौकिकानां वैदिकानां चेति' वदता भाष्यकृता । स्पष्टीकृतं चेदं कौस्तुभे प्रकृतसंशोधितायां कौस्तुभव्याख्यायां प्रभायाञ्च । अत एवोक्तं–

[2]पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं, त्याज्यं न किञ्चन ॥ इति ॥

किञ्चाष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमस्य यत्प्राधान्यं तदन्यत्र व्याकरणान्तरीयसूत्रग्रन्थेषु नैव दृश्यते । उत्सर्गापवादं मनसि निधाय सपादसप्ताध्यायीत्वेन त्रिपादीत्वेन च विभागोऽष्टाध्याय्या महत्त्वं ज्ञापयति । प्रत्याहारद्वारा सूत्रप्रणयनमन्यदेकं वैशिष्ट्यं पाणिनिव्याकरणस्य । किमधिकं वक्तव्यम् यदीदं पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं न स्यात्, सर्वेषां वाचां मलं न विधूयेत, सर्वेषामज्ञानान्धंतमः न विभिद्येत । अतः सर्वैरासेव्यमिदं व्याकरणम् । उक्तं च —

[3]येन धौता गिरः पुंसां विमलैश्शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नामः ॥

अष्टाध्ययीति नामास्य व्याकरणस्य अन्वर्थं नाम । तत्र प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः प्रतिपादं च विषयानुसारं न्यूनाधिकसंख्याकानि सूत्राणि संरचितानि सन्ति । अस्या अष्टाध्याय्या व्याख्यानतया प्रवृत्तोऽयं शब्दकौस्तुभः, तद्व्याख्यानतया प्रवृत्तः प्रकृतानुसन्धानप्रबन्धः । इत्थञ्च प्रकृते अष्टाध्यायीव्याख्याभूतस्य शब्दकौस्तुभस्य, तद्व्याख्यायाः प्रभायाश्च परिचयनात् पूर्वं शब्दकौस्तुभः तद्व्याख्या च यमुपजीव्य प्रवृत्तः तस्य भाष्यकैयटादिग्रन्थजातस्य विषये यद्वक्तव्यं तत् द्वितीयभागे कथ्यते ।

---

१. लघुशब्देन्दुशेखरभूमिकायां श्रीपादसत्यनारायणमूर्तिमहाभागाः रा.सं.वि. तिरुपति

२. पराशरोपपुराणम्

३. अष्टाध्यायीसूत्रपाठारम्भे पठनसम्प्रदायः । निर्णयसागरीय सि.कौ.पृ.सं. ४१७

०.२ अष्टाध्यायीव्याख्यानुव्याख्याः

०.२.१ वररुचिप्रणीतं वार्तिकम्

पाणिनिसमयस्तावत् क्रिस्ताब्दात् पूर्वं पञ्चशतं संवत्सराणि । पाणिनेरनन्तरं त्रिभिः संवत्सरशतकैः वररुच्यपरनामधेयेन कात्यायनेन मुनिना लघुटिप्पणीरूपः ग्रन्थः प्राणायि । सोऽयं वार्तिकमिति परम्परायां प्रसिद्धो वर्तते । यद्यपि लाघवमष्टाध्याय्या अनितरसाधारणो विशेषः, तथापि तेनैव तथैव तन्त्रविशेषाश्रयणाद् रचनाया बहुत्र दुर्बोधा सा । अत एवार्थबोधे व्याख्यानविस्तरः सर्वथाऽपरिहार्यस्तत्र । अतः सुखबोधार्थं पाणिनिना विस्तृतं सूत्रव्याख्यानं शिष्येभ्यः श्रावितं स्यादित्यनुमीयते । विस्मृतिः कालस्वभावः, किञ्च सूत्रेषु काचन न्यूनतापि सम्भवति । अतस्तद्व्याख्यानमनवरतं समाजेऽनुवर्त्ततां सूत्रे न्यूनता चापगच्छतु इत्युद्देशो वार्तिकरचनायाः । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकराण्येतानि वार्तिकानि प्रायः पञ्चसहस्रसंख्याकान्यद्यत्वे उपलभ्यन्ते ।

०.२.२ महाभाष्यम्

भगवत्पतञ्जलिविरचितं पञ्चाशीत्याह्निकपरिमाणोपेतं सूत्रवार्तिकव्याख्यानं महाभाष्यमिति गीयते । प्रायः अन्यत्र मीमांसा-न्याय-योगदर्शनप्रभृतिषु भाष्यस्य व्याख्यानभूतं वार्तिकं प्रवृत्तम् । यथा पूर्वमीमांसायां जैमिनिप्रणीतानि मीमांसासूत्राणि, शबरस्वामिप्रणीतं तद्भाष्यम्, कुमारिलभट्टविरचितं वार्तिकम् । अत्र तु व्याकरणे सूत्रवार्तिकव्याख्यानभूतं भाष्यमस्ति । तत्र क्रमविपर्यये त्विदं कारणं - प्रायः वार्तिककारस्य सूत्रेषु उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता अभिलषिता । अत एव स्वग्रन्थस्य वार्तिकमिति नाम कृतम् । भाष्यकारस्य तु पाणिनेर्गौरवरक्षार्थमेव प्रवृत्तिः दृष्टा । अतः वार्तिकाण्यपि व्याकरोत् । अत एव ''प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविष्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं, किं पुनरियता सूत्रेण'' इति [१]महाभाष्ये प्रतिपादितम् । अत एव **'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'** इति प्रथा वैयाकरणसमाजे विद्यते ।

अपि च महाभाष्यं न केवलं व्याकरणनिबन्धः, किन्तु सर्वाण्यपि ज्ञातव्यानि विषयजातानि स्थाने स्थानेऽत्र सपरिकरं विवेचितानि । लौकिकाः व्यवहाराः दर्शनानां सिद्धान्ताश्च निरूपिताः ।

---

१. म.भा.पृ.सं. १६० प्रथमभागः

एतन्मूलकतयैव भर्तृहरिप्रभृतिभिः वाक्यपदीयवैयाकरणमतोन्मज्जन - भूषणसार - लघुमञ्जूषादिग्रन्थनिकारैः आर्थिकं व्याकरणं संस्थापितम् । तदुक्तम् –

[१]कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ।। इति ।।

अत्र पुण्यराजः – 'तीर्थान्यागमविशेषाः । तान् पश्यति विजानातीति तीर्थदर्शी । अनेन गुरुत्वनिबन्धनः प्रभावातिशयो भगवत उक्तः । तच्च भाष्यं न केवलं व्याकरणस्य निबन्धनं यावत्सर्वेषां न्यायबीजानां बोद्धव्यमित्यत एव सर्वन्यायबीजहेतुत्वादेव महच्छब्देन विशेष्य महाभाष्यमित्युच्यते लोके' इत्यभिप्रायमाविश्चकार ।

किञ्च महाभाष्यरचनाशैली अनितरसाधारणा । तत्र हि क्वचन सोपहासा आक्षेपाः - क्वचित्प्रशंसा - क्वचित्प्रतिवादिसमर्थनं - क्वापि बहुमुखा निर्णयाः - क्वचनान्तिमनिर्णये उदासीनभावः - निर्णीतचरस्य पुनः आशङ्कान्तरोद्भावनेन संभ्रमावस्थावपातः इत्येवं वैविध्यमण्डितया रचनाशैल्या तन्महाभाष्यमापातरमणीयम्, परं दुष्प्रापनिर्णयम् । अत एव नूतनाभ्यासकानां दुरध्येयं वर्तते । यद्यपि महाभाष्यमितरटीकावत् ब्रह्मसूत्रादिभाष्यवत् न दीर्घसमासादिबहुलम्, अतः प्रसन्नार्थम् । तथापि गभीराशयं चिरायाभ्यासेनैव सुज्ञानं नान्यथा । अत एव महावैयाकरणो महाभाष्यस्य प्राचीनतमष्टीकाकारो श्रीमन् भर्तृहरिः वाक्यपदीये महाभाष्यस्येमां वस्तुभूतामवस्थां वर्णयति -

[२]अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ।
तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावस्थित निश्चयः ।। इति ।।

अपरो वैयाकरणः कैयटोपाध्यायः प्रदीपटीकोपक्रमे अमुमेवाशयं इत्थमाविश्चकार —

[३]भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः ।
छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ।। इति ।।

तदिदं कात्यायनऋषेरनन्तरं प्रायः द्वाभ्यां संवत्सरशताभ्यां अनन्तरकालिकेन भगवता विरचितं महाभाष्यं पञ्चाशीत्या अहोभिः शिष्येभ्यः पाठितम् । अतः तस्य पञ्चाशीतिः आह्निकानि सन्ति । एकस्मिन् अहनि यत्पाठितं तदाह्निकम् । महाभाष्यस्य ग्रन्थपरिमाणं तु

---

१. वा.प.पृ.सं. ५१८ द्वितीयकाण्डः

२. वा.प.पृ.सं. ५१९ द्वितीयकाण्डः

३. म.भा.प्र.पृ.सं. ३

ग्रन्थपरिमाणदण्डमनुसृत्य षट्त्रिंशत्सहस्राणि (३६०००) ग्रन्था इति निश्चितं साम्प्रदायिकैः ।

०.२.३ महाभाष्यव्याख्यानानि

महाभाष्यस्यास्य अनेकैर्विद्वद्भिरेकैरनेकाष्टीकाः विरचिता विराजन्ते । तासु टीकासु उपलभ्यमानासु प्रथमं व्याख्यानं भगवता भर्तृहरिणा रचितमिति विदन्त्येव इतिहासज्ञाः । अस्य व्याख्याया नाम महाभाष्यदीपिका इति । यद्यपि भर्तृहरिः स्वगुरोः नाम कुत्रापि नोल्लिखितवान् । तथापि पुण्यराजेन 'प्रणीतो गुरुणास्मकमयमागमसंग्रह' इति श्लोकस्यावतरणिकायां 'तत्र भगवता वसुरातगुरूणां ममायमागमः संज्ञाय वात्सल्यात् प्रणीत' इति कथयता वसुरातः भर्तृहरिगुरुः इति प्रतिपादितम् । अस्य हरेः कालः वि० ४०० इति युधिष्ठिरमीमांसकाः ।

परन्त्वतिसंक्षिप्ता महाभाष्यदीपिकानाम्नी व्याख्या छात्राणां महाभाष्यार्थावगमे नालमिति हरिनिर्मितव्याख्यानुसारिणा कैयटेन प्रदीपाख्या सर्वसम्मता व्याख्या व्यरचि । उक्तं च मङ्गलाचरणे –

तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।
क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्ताऽस्मि पङ्गुवत् ॥ इति ॥

अत एव कैयटव्याख्याया एव अनेकाः व्याख्या विरचिता विराजन्ते । तत्र Catalogos Catalogoram मध्ये निर्दिष्टाः प्रदीपव्याख्याः –

व्याख्यानाम	**रचयिता**
कैयटप्रकाशः	चिन्तामणिः
लघुविवरणम्	रामचन्द्रसरस्वती
बृहद्विवरणम्	ईश्वरानन्दसरस्वती
प्रदीपोद्योतनम्	अन्नम्भट्टः
विवरणम्	नारायणः
प्रदीपव्याख्या	रामसेवकः
महाभाष्यप्रदीपव्याख्या	नारायणशास्त्री
प्रदीपप्रकाशिका	प्रवर्तकोपाध्यायः
प्रदीपोद्योतः	नागेशभट्टः
प्रदीपस्फूर्तिः	सर्वेश्वरदीक्षितः

प्रदीपव्याख्यामतिरिच्य महाभाष्यस्यान्या महत्त्वपूर्णा व्याख्याः सन्ति । तासु गणनार्हतया शेषनारायणविरचितः सूक्तिरत्नाकरः । शिवरामेन्द्रसरस्वतीविरचितः रत्नप्रकाशः । अनयोः व्याख्यानयोः प्रधानतया कैयटस्य विमर्शः, तत्रापि रत्नप्रकाशे शब्दकौस्तुभस्य च विमर्शः दरीदृश्यते । अत एव कौस्तुभप्रभाकारेण वैद्यनाथेन वारं वारं नारायणमतस्य रत्नप्रकाशमतस्य चोल्लेखः कृतः । एतच्च उत्तरत्र विवरिष्यते ।

इदन्तु बोध्यम् - सूत्रवार्तिकमहाभाष्यकैयटव्याख्यानमवलम्ब्य पाणिनिव्याकरणशास्त्रस्य पाठप्रवचनपरम्परा द्वेधा विद्यते । तत्र वामनजयादित्यविरचितायाः काशिकायाः परमञ्जरी - न्यास - प्रक्रियामञ्जरी इत्यादिव्याख्यानिकुरुम्बैः हरदत्तादिभिः अष्टाध्यायीक्रमानुसारेण एका पाठप्रवचनपरम्परा प्रचालिता । तथा प्रक्रियाक्रमानुसारेण प्रक्रियाकौमुदी - सिद्धान्तकौमुदी - मनोरमा - शब्दरत्न - शेखरादिभिः प्रचालिता पाठप्रवचनपरम्परा कौमुदीपरम्परा इत्येवं प्रसिद्धा वर्तते । तत्र कौमुदी - प्रौढमनोरमाप्रणयनपूर्वकं प्रक्रियापरम्परायाः प्रवर्त्तकेन श्रीभट्टोजीदीक्षित-महाभागेन महाभाष्यगूढार्थोपन्यासतत्परेण शब्दकौस्तुभेन अष्टाध्यायीपाठप्रवचनपरम्परापि सम्यगेव संरक्षिता । तदत्र तृतीयभागे शब्दकौस्तुभस्य तत्कर्तुश्च विषये वक्तव्यं निरूप्यते ।

०.३ श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचितः श्रीशब्दकौस्तुभः

०.३.१ श्रीभट्टोजीदीक्षितः

श्रीमान् भट्टोजीदीक्षितः विश्वसंस्कृतवाङ्मयेऽविस्मरणीयः शाब्दिकः । अस्य कालः कि०श० १५७० तः १६५० वर्षपर्यन्तम् । महाराष्ट्रदेशीयः ऋग्वेदान्तर्गताश्वलायनसूत्रशाकल-शाखाध्यायी भट्टकुलावतंसोऽयं लक्ष्मीधरनामकस्य पण्डितवरस्य तनयः । उक्तं च शब्दकौस्तुभारम्भे - 'नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम्' इति । अस्य च भट्टोजीदीक्षितस्य विद्याभ्यासः प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशकर्तुः शेषनृसिंहसूनोः शेषकृष्णपण्डितात् समजानि । उक्तं च भावप्रकाशे 'एकस्मादेव गुरोः इत्यस्य विवरणावसारे 'कृष्णपण्डिताख्या' दिति । किं बहुना, यदिदानीमपि व्याकरणपाठप्रवचनपरम्परा लोके प्रसरति, तदस्य महानुभावस्य कृपाकटाक्षेणैवेति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते । यतः अनेन विरचितां सिद्धान्तकौमुदीमपठित्वा भाष्याद्याकारग्रन्थेषु विद्वत्तल्लजानामपि प्रवेशो दुर्गमः । उक्तं च –

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ॥

अत एव कौण्डभट्टेन भूषणे तस्येत्थं प्रशंसा कृता –

वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीनर्ति सदा मुदा ।
भट्टोजीदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये ॥ इति ॥

०.३.२ श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिताः ग्रन्थाः

सोऽयं महाभाष्याम्बुधिविहरणपटुर्दीक्षितः व्याकरणशास्त्रे धर्मशास्त्रे वेदे वेदान्ते चानेकान् ग्रन्थान् रचयामास । ते यथायथं (१) धर्मशास्त्रं, (२) वेदः, (३) वेदान्तः, (४) व्याकरणशास्त्रमिति क्रमेणाधो निर्दिष्टाः[१]

१) धर्मशास्त्रग्रन्थाः –

१. आचारप्रदीपः
२. अशौचनिर्णयः
३. कालनिर्णयसंग्रहः
४. गोत्रप्रवरनिर्णयः
५. चन्दनधारणविधिः
६. तिथिनिर्णयः
७. तिथिनिर्णयसंक्षेपः
८. तिथिप्रदीपः
९. तीर्थयात्राविधिः
१०. त्रिस्थलीसेतुसारसंग्रहः
११. प्रायश्चित्तविनिर्णयः
१२. मासनिर्णयः
१३. श्राद्धकाण्डम्

२) वेदभाष्यमधिकृत्य 'वेदभाष्यसार' इति ग्रन्थः विरचित 'भारतीय विद्याभवन मुम्बयि' द्वारा प्रकाशितः । संध्याभाष्यमिति अपरः ग्रन्थः अमुद्रितः ।

---

१. एते ग्रन्थाः महाभाष्यभूमिकायां भार्गवशास्त्रिभिः निर्दिष्टाः, तमनुसृत्यात्र प्रदत्ताः ।

(३) वेदान्तग्रन्था :–

१) अद्वैतकौस्तुभः

२) तत्त्वकौस्तुभः

३) तत्वविवेकदीपनव्याख्या

४) दशश्लोकीव्याख्या

५) तन्त्रसिद्धान्तदीपिका

६) तन्त्राधिकारनिर्णयः ।

एतेषु 'तत्त्वकौस्तुभः' माध्वीयचन्द्रिकाखण्डनपरः कञ्चीकामकोटीद्वारा मुद्रितः । अस्य ग्रन्थस्य खण्डनं 'तत्वकौस्तुभकुलिश' इति नाम्ना महामहोपाध्याय सेतुमाधवाचार्यैः विरचितो विद्यते । अस्यापि खण्डनं दीक्षितमण्डनं च 'कुलिशप्रतीकार' इति नाम्ना महामहोपाध्याय पेरी सूर्यनारायणशास्त्रिभिः विरचितमिति भाट्टरहस्य व्याख्यानभूमिकायां पेरीसूर्यनारायणशास्त्रिभिरुक्त-मस्ति ।

४) व्याकरणग्रन्थाः –

१) शब्दकौस्तुभः

२) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

३) प्रौढमनोरमा

४) वैयाकरणमतोन्मज्जनम्

५) लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः

६) धातुपाठनिर्णयः

०.३.३ शब्दकौस्तुभग्रन्थपरिचयः

मीमांसायां यथा मीमांसाकौस्तुभः, न्याये च यथा न्यायकौस्तुभः, तथा व्याकरणे भट्टोजीदीक्षितस्य सर्वोत्तमो ग्रन्थः शब्दकौस्तुभनामा महाभाष्यार्थविवेचनपरो वर्त्तते । अष्टाध्यायीक्रममाश्रित्य प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थराजः महाभाष्यगूढार्थाभिसन्धानेऽत्यन्तमुपकारी । अत एव नागेशः कौस्तुभकारमतमेव तत्र तत्रोद्येते प्रकटीचकार इति प्रथा वैयाकरणनिकाये । यद्यप्युक्तरीत्या महाभाष्यस्य कैयटेन प्रदीपनाम्नी टीका विरचिता वर्तते । तयैव महाभाष्यार्था ज्ञातुं शक्यन्ते । तथापि

नायं गतार्थः । वामन-जयादित्य-पुरुषोत्तमदेव - सीरदेव - हरदत्त - न्यासकार - माधवाचार्य - शेषकृष्ण - रामचन्द्र - विठ्ठलप्रभृतीनां विदुषां मतानि परीक्षितानि अत्र ग्रन्थे । प्रायः कैयटमतानुसरणेऽपि क्वचित्तस्यापि परीक्षा विद्यते । तदा भाष्यस्याशयान्तरवर्णनं, क्वचिच्च भाष्यमेव प्रौढिवादतया स्वीकरणम्, क्वचिद्भाष्यदूषितपक्षसमर्थनं च कृतम् । किञ्च बहुत्र नैयायिकानां मीमांसकानां च परामर्शो विद्यते । तस्मात् समादरणीयोऽयं ग्रन्थः । किं बहुना न खलु यद्वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमविमृश्य कश्चिद्विपश्चिद्वैयाकरणीभवितुमर्हति सा वैयाकरणसिद्धान्त-कौमुदी अपि शब्दकौस्तुभमूला । उक्तं च कौमुद्यामन्ते –

[1]इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितं शब्दकौस्तुभे ।। इति ।।

तथा वैयाकरणमतोन्मज्जनेऽपि —

[2]फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते ।। इति ।।

ग्रन्थसंख्या अध्यायादिविभागश्च –

अयं शब्दकौस्तुभः उक्तरीत्या अष्टाध्यायीव्याख्यानार्थं प्रवृत्तः । तथाप्यत्र भाष्यक्रममनुसृत्य अध्यायादिविभागः प्रक्रान्तो वर्तते । भाष्ये तावत् आह्निकक्रममनुसृत्य सूत्रवार्त्तिकयोः व्याख्यानं प्रवृत्तम् । अत्रापि ग्रन्थे स एव क्रमः अनुसृतो ग्रन्थकृता । उपलब्धप्रमाणानुसारादनेन महाभागेन षष्ठाध्यायपर्यन्तं कौस्तुभः रचितः इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते । यतो हि 'अतो लोपः' (६-४-८४) इति सूत्रव्याख्यावसरे मनोरमायां 'विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोद्धव्यः' इत्युक्तं ग्रन्थकृता । तत्रैव **शब्दरत्ने** विस्तर इति । कौस्तुभे षाष्ठे' इत्युक्तम् । सम्भाव्यते सम्पूर्तितो वा कौस्तुभः अनेन । परन्त्वस्माकं दौर्भाग्यवशादयं ग्रन्थः सम्पूर्णतया नोपलभ्यते । किन्तु आरम्भतः तृतीयाध्यायद्वैतीयीकपादपर्यन्तंशः चतुर्थाध्यायश्च उपलभ्यते ।

प्रभायां अधिकविचारः

शब्दकौस्तुभव्याख्यायां प्रभायां अयमाश्चर्यकारः विषयः प्रस्तुतः, तदनुसारेण शब्दकौस्तुभः

---

१. सि.कौ.पृ.सं. ५८५

२. वै.सि.का.श्लो.सं. १

भट्टोजिना न सम्पूर्तित इत्यपि वादः प्रस्तोतुं शक्यते । तथा हि । शब्दकौस्तुभे 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'चोः कुः' (८-२-३०) इति सूत्रेण कुत्वमैच्छब्दे आशङ्क्य परिहृतः । तत्र प्रभाव्याख्यायां यद्वेति कौस्तुभव्याख्यावसरे ''भाष्ये तु संज्ञाशब्द एव द्रव्यमात्रबोधकत्वमिति मते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः भेदानुपपत्तिमाशंक्यायं पक्ष एकदेशिनोक्त इति गुरुचरणाः । वस्तुतस्तदपि यथायुक्तं तथा **कौस्तुभपूरणे** तत्रैव सूत्रे प्रतिपादितं तत एव बोध्यम्'' इत्युक्तम् । अनेन व्याख्यासन्दर्भेण भट्टोजिना कौस्तुभः न पूर्तितः, नागेशेन सम्पूर्तित इति ज्ञायते । यद्वा नागेशेन कौस्तुभस्यापि व्याख्या रचिता इति श्रूयते । तेन कौस्तुभस्य यथा निर्दुष्टत्वं तथा व्याख्यानेन सम्पूरणं कृतं इत्यपि वक्तुं शक्यते । अत्राधिकं विचारणीयमस्ति ।

शब्दकौस्तुभपाठः

एतावत्पर्यन्तं शब्दकौस्तुभस्य पञ्चवारं षड्वारं वा संस्करणं जातमिति अन्तर्जालतः (Internet) ज्ञायते । तदत्राधस्तात् निविष्टम् :-

1) Baburam 'संवत्' 1868 'शके' 1753 (i.e., 1811)
2) BhuvaneshvarI Ashram (1904)
3) Srisha Chandra Vasu, Vaman Das Vasu, Allahabad (1906)
4) P.V. Naganatha Shastri (1990) ISBN 81-208-0679-4
५) प. गोपालशास्त्री नेन ६ प. श्रीमुकुन्दशास्त्री पुणतामकार आभ्यां सम्पादितः (१९९१) - चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस्
6) S.C. Vasu, Motilal Banarasidass (2003) ISBN - 978-81-208-1290-1.

एतेषु संस्करणेषु प्रकृते पञ्चमसंस्करणस्य पाठमनुसृत्य अयं कौस्तुभव्याख्यारूपशोधप्रबन्धः कृतः ।

०.३.४ शब्दकौस्तुभस्य वैशिष्ट्यम्

अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं स्वयं ग्रन्थकृतैव स्पष्टीकृतम् । तद्यथा -

[१]परिभाव्य बहून् ग्रन्थान् योऽर्थः क्लेशेन लभ्यते ।
तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सज्जनाः ।। इति ।।

अयमर्थः । कैयटादिप्राचीनग्रन्थाध्ययनेनैवार्थप्रतिपत्तौ किमनेन शब्दकौस्तुभाख्येन

---

१. श.कौ. पृ.सं. १

ग्रन्थेनेत्याशङ्कायामयं श्लोकः प्रवृत्तः । तथा च बहून् ग्रन्थान् कैयटादिग्रन्थान् परिभाव्य विचार्य योऽर्थः क्लेशेन भाष्यादिग्रन्थात् बह्वायासेन लभ्यते तं सम्पूर्णमनायासात् इतः बुद्धिस्थात् शब्दकौस्तुभात् गृह्णीतेति भावः । अथवा प्राचीनन्यासकारादिग्रन्थाध्ययनेनैव भाष्यादिग्रन्थाशय-सिद्धौ किमनेनापूर्वग्रन्थेनेत्याशङ्कायां वा उक्तं परिभाव्येति । अत्र च परिभाव्येत्यस्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । तथा च प्राचीनग्रन्थानां भाष्यादिविरोधेन निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वमिति भावः । नन्वेवं प्राचीनग्रन्थतिरस्कारे प्राचीनग्रन्थप्रतिपाद्यभाष्याद्यविरुद्धार्थाप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कायां उत्तरभागः प्रवृत्तः । तथा च तेभ्यो न्यासादिग्रन्थेभ्यो योऽर्थः बह्वायासेन लभ्यते, तद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं तमाशयं सम्पूर्णमनायासेन शब्दकौस्तुभतः गृह्णीतेत्यर्थः । तदत्र शब्दकौस्तुभे कथं कैयटादिग्रन्थपरीक्षणं कैयटाद्यशयवर्णनं भाष्याद्याशयवर्णनं च कृतमिति यथामति स्थालीपुलाकरीत्या निरूपयिष्यते ।

०.३.४.१ कैयटमतपरीक्षणम् :-

प्रत्याहाराह्निके माहेश्वरसूत्रे स्वरसन्धिः कुतो न भवतीत्याशङ्कायां कैयटेन प्रदीपव्याख्यायां इत्थमुक्तम् - ''स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्त्तते, वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञानामनिष्पादात्'' इति । आदिरन्त्येनेत्यस्य वर्णोपदेशानन्तरभावित्वात् तत्समये तदप्रवृत्तेः संज्ञानामनिष्पत्तौ तदधीनगुणादिकं न प्रवर्त्तत इति कैयटाशयः । इमं कैयटं कौस्तुभकारः इत्थं दूषयति - 'तच्चिन्त्यम्, वर्णोपदेशे, इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च प्रत्याहारे प्रवर्त्तमानानां यणादीनां 'सुध्युपास्य' इत्यादौ तटस्थे इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तुल्यस्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात्' इति । तस्मादत्र संहिताया अविवक्षया न संहिताकार्यं यणादिकमिति सिद्धान्तः ।

०.३.४.२ न्यासकारमतपरीक्षणम् :–

'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रे कौस्तुभे एकग्रहणप्रयोजनविचारावसरे - ''यत्तु न्यासकृतोक्तं - अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्न तु सभासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्चतुरोऽचोऽपेक्ष्यानाति-देशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्वादिति । तच्चिन्त्यम्, परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेऽप्यादित्वविरहात् । इयानेव हि विशेषः - असहाये सत्यन्तविशेषण-विरहाद्विशिष्टाभावः, मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति'' इति ।

अयमाशयः :– 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रे एकस्मिन्नित्यस्य 'एकस्मिन्निति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः, आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति' इति काशिकायामुक्तम् । काशिकाव्याख्यातृणां न्यासकाराणामत्रायमाशयः - यद्येकग्रहणं न क्रियेत, तदा यत्राद्यन्तव्यपदेशो नास्ति तत्रातिदेशो युक्त इति आद्यन्तव्यपदेशरहिते मध्येऽप्यतिदेशः स्यात् । आद्यन्तवदिति वचनसामर्थ्यात् । ततश्च सभाशब्दाकारस्यादित्वे सति सभासन्नयनशब्दस्य य आकारः, वृद्धसंज्ञकं तमाकारमाश्रित्य 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धसंज्ञा स्यात् । तस्याश्च सत्यामणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः प्रसज्येत । ननु मध्येऽपि यद् वृद्धसंज्ञकं तस्यापि यदि वृद्धसंज्ञा स्यात् तर्हि आदिग्रहणं वृद्धसंज्ञासूत्रे व्यर्थं स्यात्, व्यवच्छेद्याभावादिति चेन्न वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यात् यस्य विशिष्टमादित्वमनातिदेशिकं मुख्यम्, तत्परिग्रहार्थं तत्रादिग्रहणम् । एवञ्च यस्य न कदाचिदपेक्षयैवंविधमादित्वं सम्भवति, तदादिग्रहणस्य व्यवच्छेद्यम् । यथा जानातीति ज्ञा इत्यादि । सभासन्नयनशब्दे तु सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्चतुरोऽचोऽपेक्ष्यादित्वमनातिदेशिकमस्तीति सभाशब्दाकारस्य भवति वृद्धसंज्ञा । अतः तद्व्यवृत्यर्थमेकस्मिन्नितीति ।

चिन्त्यताप्रदर्शकस्य कौस्तुभकारस्य त्वयमाशयः - 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रभाष्योक्तदिशा 'परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति' स आदि' रिति सिद्धान्तत्वात् मध्यस्थेऽप्यादित्वं न भवति । अतः एवंविधाशयवर्णनं न युक्तम् । किन्तु असत्येकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो नास्ति, मध्येऽसहाये च सोऽतिदेशस्य विषयः । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्यत्रादिग्रहणस्याप्येतदेव व्यावर्त्त्यं इति विकल्पः स्यात् - कचादित् वृद्धसंज्ञा, कदाचिन्न इति । अतः एकग्रहणम् । सति च तस्मिन् मध्यान्त्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति ॥

०.३.४.३ हरदत्तमतपरीक्षणम्

'अदसो मात्' इति सूत्रे कौस्तुभे - ''यत्तु हरदत्तेनोक्तम् 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियामाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः । एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थः, पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति । तच्चिन्त्यम् । प्लुतसंग्रहानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात् । तस्मात् पुंसि द्विवचनेऽनुनासिक-पर्युदासोऽप्येतत्सूत्रस्य फलं, न तु प्रकृभिभावमात्रमित्यवधेयम्'' इति ।

अयमर्थः - किमेतत्सूत्रस्य प्रयोजनमिति विचारावसरे 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति सूत्रे 'ईदूदेत्' इति सूत्रं उपस्थितं भवति । कार्यकालपक्षाश्रयणात् । एवञ्च तत्र सूत्रे प्रगृह्यसंज्ञायां क्रियमाणायां

मुत्वस्य सिद्धत्वात् लिङ्गत्रयेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः सिद्ध इति हरदत्ताशयः । परन्तु दीक्षिताः प्लुतसंग्रहानुरोधेन ''ईदूदेत्'' इति सूत्रे यथोद्देशपक्षाश्रयणादयं हरदत्तः चिन्त्य इति प्रतिपादयन्ति ।

एवं अष्टविधस्फोटनिरूपणम् । तत्राष्टविधस्फोटविषये उपष्टम्भकतया भाष्याद्याकरग्रन्थानामुद्धारः । एवं नैयायिकमतपरीक्षणं मीमांसकमतपरीक्षणं च तत्र तत्र कौस्तुभे स्पष्टं निरूपितमिति भट्टाचार्योक्तस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनरूपपरीक्षालक्षणस्य सम्यक् समन्वयः शब्दकौस्तुभे स्फुटं । इत्थञ्च परमतनिराकरणेन स्फुटं भाष्याद्यर्थावगमे सफलश्चेदयं ग्रन्थः किमन्यद्वैशिष्ट्यमस्य ग्रन्थस्य भवितुमर्हति ।।

०.४ शब्दकौस्तुभस्य व्याख्यानानि

इत्थं विषयबाहुल्येन गम्भीरविमर्शनेन च वर्णितदिशा शब्दकौस्तुभस्य यादृशं महत्त्वमस्ति तेन तस्य व्याख्यानसाहित्यमपि सम्भावितम् । छात्राणां व्याख्यानिरपेक्षेण तदध्ययनं तु दुःशकमेव । अत एव विद्वद्भैः नागेशभट्टादिभिः विरचिताः कौस्तुभव्याख्याः विलसन्ति । Catalogs Catalogorm मध्ये निर्दिष्टाः कौस्तुभव्याख्याः

१.	शब्दकौस्तुभोद्योतः	विद्यानाथशुक्लविरचितः
२.	शब्दकौस्तुभविषमपदी	नागेशभट्टविरचिता
३.	शब्दकौस्तुभभावप्रदीपः	कृष्णमित्रविरचितः
४.	शब्दकौस्तुभमरीचिः	अज्ञातकर्तृका
५.	शब्दकौस्तुभप्रभा	राघवेन्द्राचार्यविरचिता
६.	शब्दकौस्तुभप्रभा	वैद्यनाथपायगुण्डविरचिता (प्रकृतःग्रन्थः)

एतासु टीकासु १, ४ एतयोर्विषये किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते । १, २, ३, ५, विषये क्वचिदेव विषयसंग्रहः लभ्यते इति संस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासे (पृ.सं. ५५३प्रथमभाग) युधिष्ठिरमीमांसकाः ।

०.४.१ नागेशभट्टविरचिता शब्दकौस्तुभविषमपदी

इयं व्याख्या युधिष्ठिरमीमांसकैः (सं.व्या.शा.इ. ५५३ प्रथम भाग) नागेशविरचिता इति

कथितमस्ति । इयं च व्याख्या B.O.R.I. मध्ये Ms.No. 192 मध्ये उपलभ्यते । यदा मया 'शब्दकौस्तुभप्रभायाः' प्रकृतसंशोधनग्रन्थस्य B.O.R.I. मध्ये प्रतिकृतिः (Xerox) स्वीकृता, तदा एषा व्याख्यापि स्वीकृता । अत्र विषमपदीव्याख्यायां नागेशविरचितत्वेन किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते । नामाङ्करहितं व्याख्यानमात्रमस्ति । एषाऽपि व्याख्या नवाह्निकभागस्यैव उपलभ्यते । अत्र विषमपदीव्याख्यायां - 'प्रयोजनमाहेति कैयटोक्तं चिन्त्यम् विषयाकथनेन न्यूनत्वात्' इत्युक्तम् । इदं च यत्तूकारमतत्वेन प्रकृतशोधप्रबन्धे स्वीकृत्य निराकृतमिति B.O.R.I. मध्ये उपलभ्यमाना नागेशविरचिता इति वक्तुं न शक्यते । किन्तु यत्र कुत्रापि सा स्यादिति सम्भाव्यते ।

०.४.२ कृष्णमित्रकृतः शब्दकौस्तुभभावप्रदीपः

दुर्बलाचार्य इत्यपरनाम्ना प्रथितः कृष्णमित्रः शब्दकौस्तुभस्योपरि 'भावप्रदीप' नाम्नीं टीकामरचयत् । अयं च कृष्णामित्रः रामसेवकदम्पत्त्योः पुत्र इति इतिहासज्ञाः वदन्ति । अनेन सिद्धान्तकौमुद्युपरि 'रत्नार्णव' इति टीका, तथा मञ्जूषोपरि 'कुञ्जिका' नाम्नी टीका च व्यरचि' । अस्य शब्दकौस्तुभव्याख्यानममुद्रितमस्ति । बहुत्र मातृकागारेषु उपलभ्यते । इदमपि व्याख्यानं नवाह्निकभागस्यैवोपलभ्यते ।

०.४.३ राघवेन्द्राचार्यविरचिता शब्दकौस्तुभप्रभा

सातार राघवेन्द्राचार्या इति सुप्रसिद्धा वैयाकरणसमाजे । एतैः 'चन्द्रिका' इति 'विषमपदी' इति व्याख्याद्वयं लघुशब्देन्दुशेखरोपरि विरचितमद्यापि वैयाकरणानां नितान्तमयस्कान्तमिवाकर्षकं विद्यते । अत एव लघुशब्देन्दुशेखरभूमिकायां[1] श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिभिः - ''श्रीराघवेन्द्राचार्यैः सदाशिवभट्टाभ्यणङ्कालं स्पृशद्भिः श्रीराजारामशास्त्रिचरणैः, श्रीबालशास्त्रिचरणैश्च तत्र तत्र शेखरव्याख्यानावसरे स्मर्यमाणेयं विशिष्टं स्थानं विद्वत्समवाये धत्ते इति विदन्त्येव विद्वांस'' इत्युक्तम् । राधवेन्द्राचार्यस्य परिभाषेन्दुशेखरोपरि टीका त्रिपथगा इति, तथा शब्दरत्नोपरि टीका 'प्रभा' इति च मुद्रिता अस्ति । शब्दकौस्तुभव्याख्या तु इतोऽप्यमुद्रिता पुनायां आनन्दाश्रमसंस्थामातृकाकोशे उपलभ्यते । एषाऽपि व्याख्या नवाह्निकभागस्यैवोपलभ्यते । एते धीरेन्द्रतीर्थाणां शिष्याः । अतः एतेषां कालः (क्रि.श. १७९२-१८५३) इति । एषा व्याख्यापि प्रकृतशोधितव्याख्यानापेक्षया अर्वाचीना ॥

---

१. ल.शे.भूमिका पञ्चटीकासहिता ।

०.४.४ शब्दकौस्तुभखण्डनम्

प्रायः शब्दकौस्तुभकारः स्वपूर्वेषां गुर्वादीनां निराकरणं चकार इति हेतोः शब्दकौस्तुभखण्डनमपि सञ्जातमिति सम्भावयितुं शक्यते । तत्र पण्डितराज जगन्नाथेन 'मनोरमाकुचमर्दिन्यां - ''इत्थं च ओत् सूत्रगतकौस्तुभग्रन्थः सर्वोऽप्यसङ्गत इति ध्येयम् । अधिकं कौस्तुभखण्डनादवसेयम्' इति उक्तवान् । एतेन 'शब्दकौस्तुभखण्डनं' इति नाम्ना एकः ग्रन्थः अनेन विरचित इति ज्ञायते । परन्त्विदानीं नोपलभ्यते । एवं 'शब्दकौस्तुभदूषणम्' इति भास्करदीक्षितविरचितं इति सं.व्या.शा.इ मध्ये (पृ.सं. ५५३ प्रथम) युधिष्ठिरमीमांसकैरुक्तम् ।

०.५ शब्दकौस्तुभप्रभाकरः पायगुण्डेत्युपाख्यो वैद्यनाथः

प्रकृते सम्पदनाय या शब्दकौस्तुभप्रभानाम्नी व्याख्या स्वीकृता अस्याः रचयिता पायगुण्डेत्युपाख्यो वैद्यनाथः । अयं पायगुण्डेत्युपाख्यो वैद्यनाथः वेणी-महादेवाभिधयोर्दम्पत्योः सुत आसीत् । एतच्च तत्त्वं प्रभायां प्रथमाह्निकस्यान्ते ''श्रीमन्महादेवसुतवेणीगर्भजपायगुण्डोपाख्या-वैद्यनाथविरचिताकौस्तुभव्याख्यायां प्रभाख्यायां प्रथममाह्निकम्'' इति विद्यमानपुष्पिकावाक्यतः ज्ञायते । एवं

[१]अमन्दगणमन्दिरं विमलरत्नविद्याधरं
कलाधरकृतादरं कलितचित्तलक्ष्मीवरम् ।
शिरोधृतनदीवरं शिवकरं रमोमावरं
नमामि दुरहिताहरं गुरुवरं सनागेश्वरम् ॥

इति मञ्जूषाव्याख्याया मङ्गलपद्यतः अस्य गुरुः नागेशभट्ट इति ज्ञायते । नागेशभट्टस्तु पाणिनीयव्याख्यातृपरम्परायां विशेषतः संस्मर्यते सम्मान्यश्च विराजते । प्रायः द्विचत्वारिंशत् ग्रन्थाः येष्वधिकाः टिप्पणीग्रन्था अनेन विरचिताः । गुरुचरणक्षुण्णपथमनुवर्त्तमानेन वैद्यनाथेनापि प्रायः नागेशविरचितानां सर्वेषामेव व्याकरणग्रन्थानां वैदुष्यपूर्णाः व्याख्याः तथा तन्त्रान्तरेष्वपि अनेकाः कृतयः विरचिताः सन्ति ।

०.५.१ वैद्यनाथस्य कालः

पायगुण्डेत्युपाख्यः वैद्यनाथः नागेशभट्टशिष्य इति सप्रमाणं निरूपितम् । नागेशभट्टकाल-

---

१. वै.ल.म.क. पृ.सं. २ ।

निर्णये सति अस्य कालः सुतरां निश्चितो भवति । बृहच्छब्देन्दुशेखरभूमिकायां (पृ. ५८) श्रीसीतारामशास्त्रिभिः अनेकप्रमाणैः नागेशभट्टकालः १७३१ वैक्रमाब्धात् १८१० वैक्रमाब्ध (१६७४ - १७५३ ई० सन्) इति निर्णीतः । तेनायं ग्रन्थाकारः वैद्यनाथः पायगुण्डेमहोदयः नागेशसमकालीन (१७३०-१८२० A.D.) इति वक्तुं शक्यते । किञ्च वैयाकरणसिद्धान्त-लघुमञ्जूषायाः व्याख्यायां कलायां उपसंहारभागे अयं वैद्यनाथः कलाग्रन्थनिर्माणसमयमित्थं निर्दिष्टवानस्ति –

[1]द्विसारवसुक्षपाकरसम्मितवत्सरे ।
नलाख्ये ज्येष्टमासे च वृषस्थे च दिवाकरे ।।।

कृष्णपक्षे दर्शतिथौ रोहिणीधृतिसंयुजि ।
इन्दुवारे धस्रशेषे कला वै पूर्तिमागता ।। इति ।।

एतदनुसारेण १८५२ वैक्रमाब्दे (१७९६ A.D.) कलारचना इति ज्ञायते । तदानीं वैद्यनाथस्य ६५-७० वयोमानं स्यादिति सम्भाव्यते । अयं वैद्यनाथः काश्यामपि कञ्चित्कालमुवासेति समूह्यते । पिष्टपशुमीमांसारम्भे –

स्फुटीकरोमि तन्मूर्खमुखमर्दनहेतुतः ।
पायगुण्डो वैद्यनाथः काश्यां साधुनियोजितः ।।

इति कथनेन इदं ज्ञातुं शक्यते । एतदतिरिच्यास्य विषये किमपि चारित्रिक - ऐतिहासिकघटना नोपलभ्यते, नोल्लिखितं चेतिहासज्ञैः ।

०.५.२ वैद्यनाथस्य कृतयः

प्रायः नागेशविरचितानां सर्वेषामेव व्याकरणग्रन्थानामनेन वैदुष्यपूर्णाः व्याख्याः तथा तन्त्रान्तरेष्वपि अनेकाः कृतयः विरचिताः । ताः —

१. शब्दकौस्तुभप्रभा

प्रकृतसम्पादनम्

---

१. ल.म.पृ.सं. १५७४ द्वितीयभागः

२. महाभाष्यप्रदीपोद्योतव्याख्या छाया

महाभाष्यव्याख्याभूतस्य कैयटविरचितस्य प्रदीपस्य नागेशेन 'उद्योत' इति प्रदीपाविष्कारकः सर्वाङ्गसुन्दरः व्याख्याग्रन्थः विरचितो विद्यते । तत्र वैद्यनाथः उद्योतव्याख्याव्याजेन भाष्य - प्रदीप - उद्योतानां गूढार्थं शिष्यान् बुबोधयिषुः इमां टीकां अलिखत् । उक्तं च तेनैव –

वैद्यनाथः पायगुण्डो ध्यात्वा ध्यात्वा परं गुरुम् ।
भाष्यप्रदीपसूद्योतान् व्याचष्टे गूढसंविदे ॥ इति ॥

इयं च व्याख्या चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानतः मुद्रिता ।

३. लघुमञ्जूषाव्याख्या कला

विचारकेषु मूर्द्धन्येन नागेशेन 'वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा' इति आर्थिकव्याकरणस्फोरकः मौलिकः ग्रन्थः विरचितः । तस्य मञ्जूषायाः कलानाम्नी टीका अनेन व्यरचि । अयं ग्रन्थः चौखम्बा संस्कृत सीरीज् आफिस्' द्वारा मुद्रितः ।

४. लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या चिदस्थिमाला

सिद्धान्तकौमुदीं व्याख्यातुं प्रवृत्तः लघुशब्देन्दुशेखरः नागेशविरचितः सुप्रसिद्धः । तस्य 'चिदस्थिमाला' इति व्याख्या अनेन विद्वद्धरेण विरचिता अस्ति । प. गुरुप्रसादशास्त्रिभिः सम्पादिते 'वाणीविलासः प्रकाशन' द्वारा मुद्रिते पञ्चव्याख्यासहिते लघुशब्देन्दुशेखर इयं व्याख्या घटकीभूता ।

५. परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या गदा

'परिभाषेन्दुशेखर' इति नागेशविरचितः प्राचीनव्याकरणतन्त्रे भाष्यवार्तिकयोश्च उपनिबद्धानां परिभाषाणां विवरणात्मकः अपूर्वः स्वतन्त्रग्रन्थः । तस्येयं व्याख्या गदा काशिकेत्यपराभिधा । इयमपि व्याख्याः आनन्दाश्रमसंस्थातः १९१३ क्रि. मुद्रितः ।

६. शब्दरत्नभावप्रकाशः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकर्त्रा दीक्षितेन तदुपरि स्वोपज्ञटीका प्रौढमनोनमानाम्नी प्राचां वैयाकरणानां विमर्शिनी सिद्धान्तस्थापिका च रचिता । तदुपरि पण्डितराजजगन्नाथ-चक्रपाणिशेषवीरेश्वरादिभिः खण्डनाभासतया ग्रन्था रचिताः । तान् खण्डनाभासान् अपास्य

प्रौढमनोरमायाः नैजं स्वादु सौन्दर्यं प्रकटीचकार शब्दरत्नव्याख्याव्याजेन नागेशभट्टगुरुः दीक्षितपौत्रः हरिदीक्षितः । तस्य शब्दरत्नस्य व्याख्यानार्थं प्रवृत्तः वैद्यनाथविरचितः भावप्रकाशः । पं.गोपालशास्त्री नेने इति विद्वद्भिरैः सम्पादितः १९९४ तमे चौखम्भा संस्कृत संस्थान द्वारा प्रकाशितः ।

७. रप्रत्याहारखण्डनम्

सिद्धान्तकौमुद्यां 'लण्मध्ये त्वकारश्च' इति ग्रन्थेन रप्रत्याहारः कैयटानुसारेण स्वीकृतः । तस्य खण्डनं विहितं नागेशेन शेखरे आदौ । शेखरोक्तदूषणमुद्धिधीर्षुः लक्ष्मणपाठकः 'रप्रत्याहारमण्डनम्' इति ग्रन्थं विरचितवान् । तस्य खण्डनार्थमयं ग्रन्थः प्रवृत्तः । डा. रमाकान्त पाण्डेय इति विदुषा सम्पादितः प्रतिभा प्रकाशन दिल्ली द्वारा प्रकाशितः २००० तमे वर्षे ॥

८. पिष्टपशुमीमांसा

मीमांसाग्रन्थः अप्रकाशितः । पाषण्डखण्डनमिति नाम्ना प्रसिद्धः मैसूरुनगरे प्राच्यसंशोधनालये MS. No. C. 1962 मध्ये उपलभ्यते ॥

९. वेदान्तकल्पतरुमञ्जरी

वेदान्तग्रन्थः अप्रकाशितः

१०. हरिलोचनचन्द्रिका

चन्द्रालोकव्याख्या अमुद्रिता

०.६ प्रकृतव्याख्या शब्दकौस्तुभप्रभा

अयं ग्रन्थः श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचितस्य शब्दकौस्तुभस्य व्याख्यानरूपः । गुरुवरनागेशभट्टदत्तमार्गानुवर्तिना पायगुण्डे वैद्यनाथोपाध्यायेनापि दीक्षितविरचितस्य शब्दकौस्तुभस्य प्रभानाम्नी अत्युपयुक्ता व्याख्या विरचिता विद्यते । इयं च व्याख्या नवाह्निकभागस्यैवोपलभ्यते ।

०.६.१ प्रभारचने कारणम्

वैद्यनाथ पायगुण्डे महोदयाः मङ्गलाचरणानन्तरं एवं प्रतिज्ञां कृतवन्तः -

'वैद्यनाथः पायगुण्डो नत्वा नागेश्वरं गुरुम् ।

व्याख्यां प्रभाख्यां तनुते कौस्तुभस्य स्वबुद्धये ॥ इति ॥

अनेनेदं कारणमत्र समूह्यते । अत्र 'स्वबुद्धये' इत्युक्तम् । स्वस्य बुद्धिः स्वबुद्धिः तस्यै । स्वस्यैव विशदज्ञानाय इयं व्याख्या इति । वस्तुतस्तु व्याख्यानं न स्वोद्देशेन प्रवर्तते । किन्तु परोद्देशेनैव । अतः 'स्वबुद्धये' इत्यस्य स्वेषां आत्मीयानां बुद्धये इत्यर्थः । इत्थञ्च ये कौस्तुभमधीयाना आत्मीया च्छात्रा उत्तरत्राध्येष्यमाणाश्च तेषां बुद्धये ज्ञानायेति भावः । एतेनेदं वक्तुं शक्यते नागेशेन स्वगुरुणा यद्यपि कौस्तुभव्याख्या रचिता, तथापि तया शिष्याणां अनुग्रहातिशयो न लभ्यत इति इयं व्याख्या रचिता । किञ्च उक्तदिशा शब्दकौस्तुभस्योपरि अनेके खण्डनाभासग्रन्थाः प्रारभन्त । तन्निराकरणमपि शिष्यानुग्रहायावश्यकमिति 'स्वबुद्धये' इयं व्याख्यां कृता । अपि चायं कौस्तुभः महाभाष्य-व्याख्या - अनुव्याख्यादिग्रन्थसङ्कलनरूपः । यथा कौस्तुभे क्वचिद्भाष्यं - क्वाचिद्भाष्यव्याख्यानप्रदीपं क्वचिदपि प्रदीपव्याख्यानविवरणादिकं - क्वचिद्धरदत्तमतं - वृत्तिमतं - न्यासमतं चेत्येवं समुच्चित्य समुल्लिखितम् । शिष्याणां तु किं भाष्यमतं किमन्येषामिति विज्ञानार्थं मदीयं व्याख्यानमिति भाति । प्रदर्शितं च तत्र तत्र व्याख्यायां विस्पष्टं भाष्याद्युद्धरणं - नारायणादिमतोद्धरणं - कौस्तुभखण्डनकारोद्धरणमित्यादि ।

०.६.२ प्रभायाः सम्पादने उपयुक्ताः मातृकाः

अस्याः कृतेः सम्पादने चतस्रः मातृकाः उपयुक्ताः । ताश्च -

१. कमातृका

मैसूरुनगरस्थप्राच्यविद्यासंशोधनालयात् प्राप्ता समग्रप्राया मातृका । अत्र मातृकायां **प्रारम्भः** - श्रीगणेशाय नमः । शिवाय नमः साम्बाय नमः । श्री गुरुभ्यो नमः । आनन्दकन्दं मुनिहृन्मिलिन्दं स्वच्छन्दगोविन्दपदारविन्दम् । वन्दे सुरेन्द्रादिमुदादिदं तद् दीनादिशाहं रविनन्दनन्दम् । वैद्यनाथः पायगुण्डो नत्वा नागेश्वरं गुरुम् । व्याख्यां प्रभाख्यां तनुते कौस्तुभस्य स्वबुद्धये ॥ प्रारिप्सितग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं भगवदादिनत्यात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति ॥ **विश्वेशमित्यादिना ॥ अन्ते** – उपसंहरति । तदेवमिति । कैयटाद्यनुरोधेनाह । **भाष्येति । ग्रामे इति ।** भव इति शेषः भवो दैवदत्त इत्यत्रेत्त्यर्थः । अत्र कुणिमताश्रयणे शैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यं, व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेरतो अन्यमताश्रय ..... । इति । एतावत्येव मातृका उपलब्धा ।

अत्र मातृकायां ५२ पृष्टे प्रथमाह्निकान्ते ग्रन्थसंख्या १३२१ श्रीसंवत् १८४६ डेहरवीनायक

ग्राममण्डली इति उपलभ्यते । अनेनास्याः मातृकायाः रचनाकालः स्पष्टं विदितं भवति । १८४६ श्रीसंवत् इति विक्रमाब्दः प्रकृते निबद्धः । विक्रमाब्दस्य क्रिस्तशके यदा परिवर्तनं क्रियते, तदा १७८९ A.D. इति कालः भवति । प्रभाकरस्य वैद्यनाथस्य कालस्तु सप्रमाणं १७३०-१८२० A.D. इति सप्रमाणं पूर्वं निरूपितः । किञ्च मञ्जूषाव्याख्यायाः कलायाः निर्माणसमयः १८५२ वैक्रमाब्दः (१७९६ A.D.) इत्यपि पूर्वं निरूपितम् । इत्थञ्च इयं मातृका पायगुण्डे वैद्यनाथोपाध्यायस्य समकालीना इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते । उपलब्धासु मातृकासु इयमत्यन्तं प्राचीना । अत एव प्रकृतशोधकाले इयं मातृका **कपाठ** इति निर्दिष्टा ।

यद्यपि इयं मातृका पायगुण्डे वैद्यनाथसमकालीनाऽपि तेनैव विरचिता इति वक्तुं न शक्यते । यतः प्रकृतमातृकायां क्वचित्स्थले पङ्क्तयः लुप्ताः - क्वचिच्च वाक्यानां पूर्वापरीभवः - क्वचिच्चासम्बद्धलेखनं - कुत्रचित् (प्रत्याहाराह्निके) अष्टादशपत्राणि लेखकेन अलिखितानि इत्यादयो अनिर्वचनीयाः दोषाः सन्ति । तथापि मातृकान्तरसहायेन शुद्धसंस्करणार्थं प्रयत्नःविहितो वर्त्तते । इयं मातृका प्रथमाध्याये - प्रथमपादे 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति सूत्रकौस्तुभव्याख्यानपर्यन्तमेव, उपलब्धा 'त्यदादीनि च' 'एङ्प्राचां देशे' इति सूत्रद्वयस्य व्याख्यानं त्वस्यां नोपलभ्यते ।

मातृकास्वरूपं तु - Pages 1-332 + 2 Folios, 32.5 × 13 cms. 11 lines in a page. 68 letters per line. Devanagari script. Good writing. Inc. upto 1st Adhaya 1st Pada Colophon - दशोत्तरशततमे पृष्टे - इति श्रीमत्पायगुण्डोपाख्य वेणीगर्भजमहादेवसुतवैद्यनाथकृते कौस्तुभव्याख्याने प्रभाभिधे प्रत्याहारह्निकं परिपूर्णम् ॥ इति ।

२. खमातृका

यदा मया एषा कौस्तुभप्रभा संशोधयितुं २००९ डिसंबर् मासे प्रारब्धा, तदा मत्सकाशे तिस्रः मातृका आसन् । एका मैसूरुप्राच्यविद्यासंशोधनालयस्य पूर्वनिर्दिष्टा । द्वितीयापि पूर्वोक्तसंशोधनालयस्यैव तेलगुलिपिस्वरूपा । तृतीया B.O.R.I संस्थातः प्रतिकृतीकृता । सार्धैकवर्षपर्यन्तं एता मातृका अवलब्म्य कार्यं प्रवृत्तम् । परन्तु कार्यस्यान्तिमकाले महान् कष्टः सम्प्राप्तः । यतः तिसृषु मातृकासु द्वितीयायां तृतीयायां च प्रथमाह्निकभागपर्यन्त एव दृश्यते । प्रथमा च यद्यपि सम्पूर्णा अस्ति, परन्तु अशुद्धिबहुला । तदानीं मया अन्तर्जालमध्ये (Internet) यत्र

कुत्रापि अन्या मातृका लभ्यते वा इति अन्वेषणं (Search) कृतम्। तदा इयं खमातृका India Office Library मध्ये अस्तीति ज्ञातम्। लण्डन्नगर्यां विद्यामानाया अस्या मातृकाया आनयनं कथमिति विचारे प. वीरनारायणाचार्य पाण्डुरङ्गीमहोदयाः मां साहाय्यमकुर्वन्। मातृका च प्राप्ता।

अस्याः मातृकायाः सहायेन यत्र यत्र कमातृकायां पङ्क्तिपातः - पूर्वपरीभावः - ग्रन्थपातः - इत्येवं कष्टमनुभूतं तत्सर्वमपहस्तितम्। इयं च मातृका आरम्भतः सप्तमाह्निकपर्यन्तमस्ति। अस्या मातृकायाः **'खपाठ'** इति नाम्ना प्रकृतशोधप्रबन्धे निर्देशः कृतः। India Office Library मध्ये मातृकास्वरूपमित्थं निर्दिष्टम् -

610. 399. Foll 252, Size 12 1/4 in. by 4 1/2 in. Written by four or five different hands. Devanageri character. 10-13 lines in a page, prabha a commentary on Bhattoji's Shabdakaustubha, by Vaidyanatha Payagunda, son of Mahadeva and Veni, and pupil of Nageshabhatta.

It begins

आनन्दकन्दं मुनिहृन्मिलिन्दं स्वच्छन्दगोविन्दपदारविन्दम्।
वन्दे सुरेन्द्रादिमुदादिदं तद्दीनादिशाहं रविनन्दनन्दम् ॥ १ ॥

वैद्यनाथः पायगुण्डो नत्वा नागेश्वरं गुरुम्।
व्याख्यां प्रभाख्यां तनुते कौस्तुभस्य स्वबुद्धये ॥

प्रारिप्सित ग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं भगवदादिनत्यात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति। विश्वेशमित्यादिना ॥

Ahnika 1 ends fol. 66 इति श्रीमन्महादेवसुत वेणीगर्भजपायगुण्डोपाख्यवैद्यनाथ-विरचितकौस्तुभव्याख्यायां प्रभाख्यायां प्रथममाह्निकं समाप्तं सम्पूर्णम्। [Pratyahasa] Ahnika 2, ends fol. 116. 3 fol 164, 4.fol 197, 5 fol. 220, 6. fol 242 (Dated 1947) 7 fol. 2526. (H.T. Colebrooke)

प्रकृतशोधप्रबन्धे यत्र यत्र कमातृकायां पाठ लुप्तः, तत्र सर्वत्रानया मातृकया लोपपरिपूर्णता आसाधिता। कुत्रचित् स्थलेऽत्रापि त्रुटिः वर्त्तते, तत्र च ग्रन्थाकारस्य व्याख्यान्तरसहायेन कुत्रचित् पूरणं कृतम्, कुत्रचिच्च '.....' इति ' ? ' इति चिह्नेन च निर्दिष्टम्। खमातृकोपलब्धपाठादिकं त्रुटिपरिपूरणादिकं च तत्र तत्र पादान्तटिप्पण्यां सान्दर्भिकतया निविष्टमस्ति।

अत्रापि मातृकायां षष्ठाह्निकान्ते पृ.सं. २४२ मध्ये संवत् १८४७ शके १७११ मिते

ज्येष्टशुद्ध ११ इति उपलभ्यते । अनेनापि अस्या मातृकाया अपि रचनाकालः सुविदितो भवति । १८४७ इति विक्रमाब्दस्य क्रिस्तशकाब्दे यदा परिवर्तनं क्रियते, तदा १७९० A.D. इति कालः शालिवाहनशकस्य क्रि.शके परिवर्तनं क्रियते चेत् १७८९ A.D. इति काल भवति । अतः उभयोः मेलनं न भवति । मम तु भाति - अत्र लेखकेन '१७१२' इति लेखनीये '१७११' इति लिखितमिति। तदानीं कालः समीचीनतया संयोजितो भवति । इयमपि मातृका वैद्यनाथसमकालीना, परन्तु पूर्वमातृकातः संवत्सरपरिमिता अर्वाचीना ।

३. गमातृका

(B.O.R.I) Bhandarkar Oriental Research Institute द्वारा प्राप्ता मातृका प्रथमाह्निकपर्यन्तमेव लभ्यते । इयं **गपाठः** इति नाम्ना प्रकृते व्यवहृता ।

४. घमातृका

मैसूरुप्राच्यविद्यासंशोधनालयतः स्वीकृता तेलगुलिप्यात्मिका नितान्तं शुद्धा । परन्तु इयं मातृका प्रथमाह्निके त्रिंशत्पत्रात्मिका एव वर्तते ।। इयं **घपाठ** इति प्रकृते व्यवहृता ।

०.७ शब्दकौस्तुभप्रभायाः वैशिष्ट्यम्

शब्दकौस्तुभस्य सत्स्वपि बहुषु व्याख्यानग्रन्थेषु, ते न तावदुपकर्तुं प्रभवन्ति, यावदनया व्याख्यायोपक्रियते इति तु न रिक्तं वचः । प्रभायां समुचिता समन्वयरीतिः, विमर्शनीयांशेष्वतिगभीरा विमर्शनपद्धतिः । सुनिपुणा प्रमाणप्रदर्शनसरणिः, सुबोधो ग्रन्थरचनामार्गः । किं बहुना, ये गुणाः व्याख्यानग्रन्थेष्वभिलषणीयाः ते सर्वेऽपि साकल्येनात्र विद्यन्त इत्युक्तिः स्वभावोक्तिर्भवितुमर्हति । एवंविधविशेषपर्यालोचनायामेतद्ग्रन्थकर्तुरसाधारणं पाण्डित्यमिति सर्वेषां सुव्यक्तमेव । यदा यदा सुनिपुणं विमृश्यतेऽयं ग्रन्थः, तदा तदा ग्रन्थकर्तुः पाण्डित्यातिशयः प्रकर्षमाप्नोतीत्यत्र न कोऽपि संशीतिलेशः । एतादृशग्रन्थरचनया पाणिनीयस्याध्येतॄणामध्यापकानां च बहूपकृतं ग्रन्थकृतेति सर्वेऽपि कृतज्ञतामावेदयन्तीति मदीयो दृढविश्वासः । तस्मात् सर्वं व्याख्यानं वैशिष्ट्यपूर्णमेव, तथापि कानिचित् वैशिष्ट्यान्यत्र प्रदर्श्यन्ते ।

०.७.१ समुचिता समन्वयरीतिः

प्रभाया अनितरसाधारणं वैशिष्ट्यं यत्र यत्र कौस्तुभपङ्क्तेः क्लिष्टता दुर्बोधता वा तत्र पदं पदमविहाय समन्वयप्रदर्शनम् । यथा - असन्देहप्रयोजननिरूपणावसरे 'तदेवं रक्षोहागम'

इत्यादिकौस्तुभस्य इत्थं समुचितपदपदार्थनिरूपणपरं व्याख्यानम् - ''तदेवमिति । तस्मादुक्तरीत्येत्यर्थः । फलानि = फलफलानि । इत्युक्तं = इति हेतोः पृथग्व्याख्यानसहितं पूर्वं कथितम् । नन्वेवमुक्तभाष्यमसङ्गतं स्यादत आह । **भाष्ये त्विति ।** सन्दर्भो = रचना । फलचतुष्टयस्य रक्षोहादेः उक्तेरिति शेषः । यथाश्रुतेऽनुपपत्तिः स्पष्टैव । प्रवर्त्तके = आगमे । मध्ये = अर्थात्फलद्वयद्वययोः । तदुक्त्या = आगमोक्त्या, फलसन्दंशेन = संदंशवदुभयतः फलसम्बन्धेन । नित्यानां = संध्यावन्दनव्याकरणाध्ययनादीनां । फलपर्यवसानं = पर्यवसितफलकत्वम्'' इति । एषा शैली ग्रन्थकारस्यात्रैव इति न, किन्तु सर्वत्र शेखरादिव्याख्याग्रन्थेषु च । अत एव वैद्यनाथोपाध्यायस्य व्याख्या सर्वैराद्रीयते लोके विश्रुता च ।

०.७.२ अतिगभीरा विमर्शनपद्धतिः

स्वगुरुनागेशभट्टवत् वैद्यनाथ पायगुण्डेमहोदयानां विमर्शनपद्धतिर्निंतान्तं मुदावहा अतिगभीरा च । प्रभाया अयं स्वभावः पदार्थप्रकाशनं अन्धकारविनाशनञ्च । प्रकृतग्रन्थे एतदुभयमपि सुस्पष्टमवलोकयतां सुजनानाम् । तद्यथा -

'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या' इति परिसंख्योदाहरणतया कौस्तुभे[१] प्रतिपादितम् । अत्र प्रभायां कौस्तुभाभिप्रायः सम्यक् प्रतिपादितः - ''अयं भावः । पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या इति वाक्यं न भक्षणापूर्वविधिपरम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमविधिपरम् । पञ्च पञ्चानखा-पञ्चनखभक्षमस्य युगपत्प्राप्तिसम्भवेन पक्षप्राप्त्यभावात् । अत एवेदमपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः । सा च द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति ''इत्यादिना मुदावहा पदार्थप्रकाशनरूपविमर्शनशैली ।

२. अत्रैव व्याख्यासमये दिगर्थप्रदर्शनव्याजेन कौस्तुभकारमतस्य 'वस्तुतस्तु इदमयुक्तम्' इत्यादिना गुरुचरणपथा अयुक्तत्वप्रतिपादनं विमर्शकानामयस्कान्तवदाकर्षकमस्ति ।

३. एवं मङ्गलपद्ये 'चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति सञ्चरीहर्ति लीलया' इत्यस्य व्याख्यानावसरे - 'वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम् । भाषायां यङ्लुकः सार्वत्रिकत्वस्य भाष्याद्यनिष्टत्वादित्यग्रे वक्ष्यामः' इति कौस्तुभमतपरामर्शः ।

४. असकृत् कौस्तुभखण्डनार्थं प्रवृत्तस्य रत्नप्रकाशकारस्य शिवरामेन्द्रसरस्वतीयोगिन, तथा, प्रवर्त्तकोपाध्यस्य, महाभाष्यसिद्धान्तरत्नाकरकर्तुः नारायणस्य मतं तत्र तत्र परीक्षितम् । पृष्टभागप्रदानपूर्वकं स्पष्टीकृतमिदं तत्रैव अधिष्टिप्पण्याम् ।

०.७.३ परमताशयविवरणम्

शब्दकौस्तुभे तत्र तत्र नैयायिकानां - मीमांसकानां - वेदान्तिनां च मतस्यानुवादः प्रक्रान्तः। तदाशयस्तु 'अयं भाव' इत्यादिना छात्रोपयोगितया सम्यक् निरूपणमप्यपरं वैशिष्ट्यमस्या तद्यथा-

शब्दकौस्तुभे प्रयोजनप्रपञ्चे - ''एतेन 'पचति' इत्यादौ आदेशैः स्मर्यमाणा लडादयो बोधका इति वदन्तः परास्त'' इति नैयायिकमतपरीक्षा कृता । अत्र नैयायिकानामाशयः प्रभायां सुष्ठु निरूपितः – ''अयं हि तेषां भावः । तिबादयो न बोधकास्तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः । एधाञ्चक्रे इत्यादावादेशभूतलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । आदेशानां भिन्नतया मिथो व्यभिचाराच्च । लःकर्मणीत्याद्यनुशासनाननुगमाच्च । न ह्यादेशेषु अर्थबोधकमन्यदनुशासनमुपलभामहे। किन्तु तैः स्मृता लादयस्तथा लत्वस्य जातिरूपतया शक्तावच्छेदकत्वौचित्यात्। अव्यभिचाराच्च । न च भूल इत्यतोऽपि बोधः स्यादिति वाच्यम् । बोधे भवतीति समभिव्याहारस्य कारणताया भूति वेत्यतो बोधापत्तिवारणाय तवाप्यावश्यकत्वेनादोषात्'' इति ।

०.७.४ प्रामाणिकत्वस्फोरकमतिनिपुणं प्रमाणप्रदर्शनम्

इदमप्यपरं वैशिष्ट्यं प्रभायाः स्वोक्तार्थे सिद्धान्तभूते अतिनिपुणतया प्रामाणिकभाष्याद्याकारग्रन्थप्रदर्शनम् । तदत्र द्वित्राः प्रदर्श्यन्ते ।

१. ओमाङोश्च इति सूत्रे आङ्ग्रहणस्य 'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय' इत्यर्थज्ञापकत्वे 'धातूपसर्गकार्यान्तरङ्गताज्ञापकत्वे च 'सम्प्रसारणाच्च' (६-१-१०८) इति सूत्रभाष्यं प्रमाणमिति 'न धातुलोप' सूत्रे प्रतिपादनम् ।

२. 'सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्ति' इति विषये 'हलःश्नः' इति सूत्रभाष्यं प्रमाणमिति 'क्ङितिच' इति सूत्रे निरूपणम् ।

३. 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषायां 'ज्ञाजनोजः' (७-३-७९) इति सूत्रभाष्यं प्रमाणतया 'क्ङिति च ' इति सूत्रव्याख्याने निरूपणम् ।

४. 'स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्याप्रवृत्तिः' इति 'यद्धितुपरं छन्दसि' सूत्रभाष्यदिशा निरूपणम् ।।

०.७.५ शब्दकौस्तुभप्रभायाः तथा वैद्यनाथकृतेतरग्रन्थानां पूर्वापरीभावः

पूर्वं वर्णितदिशा पायगुण्डे वैद्यनाथेनानेकाः ग्रन्था विरचिताः विराजन्ते । प्राचीनकालादारभ्य इयमप्यस्ति पद्धतिः यत्स्वविरचितग्रन्थान्तराणां ग्रन्थान्तरे उल्लेखरूपा - एवमन्यत्र संक्षेपेण कथितस्य ग्रन्थान्तरे विस्तृतरूपेणकथनमित्यादि । प्रकृतप्रभाव्याख्यायमपि स्वेनैव रचितानामनेकेषां ग्रन्थानां नामनिर्देशपूर्वकमुल्लेखः अस्ति । यद्यपि प्रभायां स्वविरचितग्रन्थान्तरोल्लेखे सति प्रभायाः अर्वाचीनता, ग्रन्थान्तराणां प्राचीनता इति स्पष्टमिति ज्ञायते, तथापि प्रभायामुल्लिखितग्रन्थान्तरेष्वपि प्रभाया उल्लेखोऽस्ति । अतः कः पूर्वः कः पर इति संशयो भवति, तदर्थमियं विचारणा आरभ्यते । अत्र प्रभाव्याख्यायां स्वविरचिताः - छाया, चिदस्थिमाला, गदा, पाषण्डखण्डनं, रप्रत्याहारखण्डनं, भावप्रकाशः एते ग्रन्थाः उल्लिखिताः ।

०.७.५.१ शब्दकौस्तुभप्रभा तथा भाष्यप्रदीपोद्योतच्छाया

शब्दकौस्तुभप्रभायां पञ्चविंशतिवारं छायायाः उल्लेखो विद्यते । छायायां तु पस्पशाह्निके एकत्रैव प्रभायाः उल्लेखः विद्यते । अतः प्रकृते संशयः कः पूर्वः कः परः इति

०.७.५.२ शब्दकौस्तुभप्रभा तथा चिदस्थिमाला

प्रभायां शेखरव्याख्यायाः चिदस्थिमालायाः द्वित्रिस्थलेषु उल्लेखो विद्यते । चिदस्थिमालायामपि संयोगसंज्ञासूत्रे अनुनासिकसंज्ञाकूत्रे च प्रभाया उल्लेखो अस्ति । अतः प्रकृतेऽपि कः पूर्वः कः पर इति निर्णेतुं दुःशकम् ।

०.७.५.३ शब्दकौस्तुभप्रभा तथा परिभाषेन्दुशेखरगदा

शब्दकौस्तुभप्रभायां चतुर्थाह्निके गदायाः द्विवारमुल्लेखोऽस्ति । गदायां तु प्रभाया उल्लेखो न दृष्टचर इति प्रभापेक्षया गदायाः प्राचीनत्वं निश्चेतुं शक्यते ।

०.७.५.४ शब्दकौस्तुभप्रभा तथा भावप्रकाश-पाषण्डखण्डन - रप्रत्याहारखण्डनानि

प्रभायां शब्दरत्नभावप्रकाशस्य षोडशवारमुल्लेखः अस्ति । एवं रप्रत्याहारखण्डनस्य प्रभायां चतुर्वारमुल्लेखः, पाषण्डखण्डनस्य एकधा उल्लेखः विद्यते । भावप्रकाशेऽपि तत्र तत्र प्रभायाः उल्लेखः अस्ति । किञ्च भावप्रकाशे शेखव्याख्याया गदायाः चिदस्थिमालायाः, तथा छायायाः रप्रत्याहारखण्डनस्य चोल्लेखः अस्ति । एतासु व्याख्यास्वपि भावप्रकाशस्योल्लेखो अस्ति । तस्मात् कथमत्र निर्णय इति चेत् -

इत्थमत्र भाति । प्रभाकर्त्रा वैद्यनाथेन प्रथमं सर्वे ग्रन्थाः विरचिताः । अनन्तरं परिशेधनकाले संक्षेप-विस्तारानुगुणं तत्तन्नाम तत्र तत्र ग्रन्थे निवेशितवानिति ।

०.७.६ षष्टिग्रन्थोल्लेखः

अस्यां व्याख्यायां न्यूनातिन्यूनं षष्टि ग्रन्था उल्लिखिताः । उदाहृतग्रन्थसूची परिशिष्टे पृथक् दत्ता ।

०.७.७ अपूर्वग्रन्थोल्लेखः

इदमप्यपरं वैशिष्ट्यमस्या व्याख्याया यदेतावत्पर्यन्तं अश्रुतपूर्वा अनेका अप्रकटिता ग्रन्था उल्लिखिताः । यथा –

१. ऐकश्रुत्यवाद इति नागेशभट्टविरचितः ।

२. पाषण्डखण्डनं इति स्वेनैव रचिता पिष्टपशुमीमांसासमर्थनपरा ।

३. कौस्तुभपूरणं इति नागेशविरचितः ।

०.७.८ पाठान्तरोल्लेखः

शब्दकौस्तुभप्रभायां यद्यपि अनेकानि पाठान्तराणि प्रदत्तानि । क्वचिच्च 'सोऽयमपपाठ' इत्यादिना प्रदर्शितानि च । तथापि मया सम्पादनार्थं स्वीकृते शब्दकौस्तुभमुद्रितपुस्तके प्रभासम्मत एव पाठः प्रायः निविष्ट इति तदत्र पृथग् नोल्लिखितम् । परन्तु प्रत्याहाराह्निके अयोगवाहानां शर्षु पाठविवरणावसरे मुद्रितपुस्तकेऽनुपलब्धानि कानिचन प्रतीकानि गृहीत्वा व्याख्यातम् । अत्र मूलमन्वेषणीयमस्ति ।

०.७.९ विशिष्टव्याख्यानोदाहरणानि

'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यस्य विषयपरव्याख्यानम्

उपसर्गद्योतकत्व-वाचकत्वविचारः

द्योतकत्वपरिष्करणम्

नागेशसम्मताथशब्दवाचकत्वसमर्थनम्

लकाराणां कर्तरि कर्मणि च शक्तिसाधनम्

जञ्भ्यमानाधिकरणे मीमांसकोक्तमतनिराकरणम्

अष्टविधस्फोटस्वरूपनिरूपणम्

ऊहप्रयोजनावसरे कैयटमतनिरासः

साधुत्वनिर्वचनम्

हयवरट्सूत्रे हकारस्य द्विरुपदेशे फलम्

अयोगवाहेषु अनुस्वारांशे भाष्याद्यनुक्तं फलम्

वृद्धिरादैच् सूत्रे कुत्वाभावसमर्थनम्

इको गुणवृद्धी इत्यस्य तच्छेषत्वसमर्थनम्

'न धातुलोप' सूत्रे नाजानन्तर्यपरिभाषाविचारः

'नाजानन्तर्य' परिभाषायाः सीरदेवाद्युक्तार्थनिरासः

'दीधीवेवीटाम्' सूत्रे सीरदेवाद्युक्तार्थनिरासः

'तुल्यस्यसूत्रे' स्थानप्रयत्नविवेके विशिष्टं व्याख्यानम्

'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे अर्थग्रहणप्रयोजनम्

'सर्वादिसूत्रे' तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिशब्दार्थः

उभयशब्दविचारः

'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इति सूत्रे प्रकाशकारमतनिरासः

०.८. उपसंहारः

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
तौ पुण्यौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ॥

इति मनुस्मृत्युक्तदिशा, तथा

यद्यपि बहु नादीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥

इति सुभाषितकारवचनेन च व्याकरणमवश्यमभ्यसनीयं सर्वैः । तत्रापि भारतीये भूभागे जन्म लब्ध्वा साङ्गं वेदाध्ययनं वेदाध्यापनं न क्रियते चेत् तस्य जन्मैव व्यर्थम् । अतः वेदाध्ययनार्थमङ्गानि आवश्यकानि । तत्रापि मुखस्थानीयत्वेन व्याकरणस्य प्राधान्यात् अवश्यमध्येयं व्याकरणम् । अत एवास्मत्प्राचीना व्याकरणाध्ययनस्येतरापेक्षया महत्वमप्रकटयन् ।

०.९ व्याकरणज्ञानाय अवश्यमाचरणीया अंशाः

मया व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिनोऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय पौनःपुण्येन व्याकरणग्रन्था अधीताः । तदा एते अंशा व्याकरणज्ञानाय अवश्यमाचरणीया इति भातम् ।

* अष्टाध्यायी कण्ठस्थीकरणीया ।
* न्यूनातिन्यूनं सम्पूर्णा सिद्धान्तकौमुदी पठनीया ।
* एतदर्थं समर्थं ज्ञानिनं गुरुं समाश्रयेत
* कौमुदीपठनात् पूर्वं कानिचन महाकाव्यानि अभ्यसनीयनि
* एतदनुकूलाः संस्काराः बाल्यादेव प्ररोहणीयाः ।

०.१० अन्तिमनिवेदना

अन्ते इदं व्याहर्तुमभिलषामि, व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिनः श्रीभट्टोजिदीक्षितरचितग्रन्थस्य व्याख्यायाः यत्सम्पादनावकाशः लब्धः स व्याकरणशास्त्रे मम इतोऽप्यतिशयज्ञानार्थं प्राप्तसुवर्णावकाशः, एषोऽपि मद्गुरुवर्याणां अनुग्रहविशेषप्रापकः । विद्वद्विद्यार्थिसमुदाये श्रीभट्टोजीदीक्षितानां स्थानं सुमहत्, तेषामुपकारः न केनापि विस्मर्तुं शक्यते । तेषां शिष्यकोटिप्रविष्टस्य **वैद्यनाथ पायगुण्डेमहोदयस्य** अभूतपूर्वं व्याख्यानं सम्पादितमिति महतः प्रमोदस्य कारणम् । अत्र कर्मणि यथाशक्ति प्रयत्नो विहितः । इति शम् ॥

संक्षिप्तनामसूची

अ.को.	अमरकोशः
ऋ.प्र.	ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्
का.वृ.प.	काशिकावृत्तिदमञ्जरी
का.वृ.न्या.	काशिकावृत्तिन्यासः
जै.सू.	जैमिनिसूत्राणि
तै.सं.	तैत्तिरीयसंहिता
राणकः	तन्त्रवार्तिकन्यायसुधा
पा.सू.	पाणिनिसूत्राणि
परि.शे.	परिभाषेन्दुशेखरः
परि.शे.ग.	परिभाषेन्दुशेखरगदा
पू.मी.शा.भा.	पूर्वमीमांसाशाबरभाष्यम्
प्रौ.म.	प्रौढमनोरमा
प्रौ.म.श.	प्रौढमनोरमाशब्दरत्नं
प्रौ.म.श.भा.	प्रौढमनोरमाशब्दरत्नभावप्रकाशः
प्र.कौ.प्र.	प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशः
बृ.वै.भू.	बृहद्वैयाकरणभूषणम्
बृ.परि.	बृहत्परिभाषावृत्तिः
ब्र.सू.शा.भा.	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
भाग.	भागवतम्
म.भा.	महाभाष्यम्
म.भा.प्र.	महाभाष्यप्रदीपः

म.भा.प्र.उ.	महाभाष्यप्रदीपोद्योतः
छाया	महाभाष्यप्रदीपोद्योतछाया
म.भा.प्र.प्रका.	महाभाष्यप्रदीपप्रकाशः
म.भा.प्र.वि.	महाभाष्यप्रदीपविवरणम्
र.प्र.	महाभाष्यरत्नप्रकाशः
यजु.भा.	यजुर्वेदभाष्यम्(सायणकृतम्)
या.स्मृ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रप्र.ख.	रप्रत्याहारखण्डनम्
ल.परि.	लघुपरिभाषावृत्तिः
ल.म.	लघुमञ्जूषा
ल.म.क.	लघुमञ्जूषाकला
ल.शे.	लघुशब्देन्दुशेखरः
ल.शे.चि.	लघुशब्देन्दुशेखरचिदस्थिमाला
वा.प.	वाक्यपदीयम्
वा.प.हे.	वाक्यपदीयहेलाराजीयम्
वा.रा.	वाल्मीकिरामायणम्
वै.सि.कौ.	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
श.ब्र.	शतपथब्राह्मणम्
श.कौ.	शब्दकौस्तुभः
शा.भा.	शाङ्करभाष्यभामती
सू.रत्न.	सूक्तिरत्नाकरः
सं.व्या.शा.इ.	संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास
IOL	India Office Library